DE VARRONE VERGILII
IN NARRANDIS URBIUM POPULORUMQUE ITALIAE ORIGINIBUS AUCTORE.

QUAESTIO PRIMA:
DE TIMAEI FABULIS PER VARRONEM VERGILIO TRADITIS.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM

CONSENSU ET AUCTORITATE AMPLISSIMI
PHILOSOPHORUM ORDINIS

IN

ACADEMIA FRIDERICIANA HALENSI CUM VITEBERGENSI
CONSOCIATA

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES
RITE CAPESSENDOS
UNA CUM THESIBUS ADIECTIS
DIE XXIV. M. MAII A. MDCCCCI 12 H. C. T.

PUBLICE DEFENDET

RUDOLFUS RITTER
WESTEREGELENSIS.

ADVERSARII ERUNT:
GEORGIUS WEDDING, DOCTORANDUS PHIL.
CAROLUS BECKER, CAND. PHIL.

HALIS SAXONUM
FORMIS DESCRIPSIT E. KARRAS
MDCCCCI.

Integra commentatio reliquis quaestionibus aucta —

II. De fabulis Catonianis per Varronem Vergilio traditis.

III. De fabulis ab aliis auctoribus relatis, per Varronem Vergilio traditis.

IV. De fabulis aliis, quae Varroni debentur.

V. De Varrone ceterarum fabularum auctore incerto. —

mox prodibit apud Maximilianum Niemeyer bibliopolam in Dissertationum Philologicarum Halensium volumine XIV.

GEORGIO WISSOWA

SACRUM.

Praefatio.

Confectis Georgicorum libris Vergilius *gracili modulatus avena carmen* alia via incedere coepit atque difficillima laudans *Augustum a parentibus* canensque horrentia Martis arma, quibus muneribus Horatius, ut erat homo versatilis ad omnia, omine haud detestabili solutus est, siquidem non nisi divina quadam vi fabulis illis de Aeneae adventu et de originibus Latinorum vitalis calor moveri poterat.

Atque ordinem rerum a Naevio Vergilium accepisse post alios diligenter ostendit Noack Mus. Rhen. XXVII 435 ss. Etenim adeo vetus Naevii poema hominibus tunc viventibus arridebat, ut vel circa annum 14 Horatius ep. II 1, 53 s. dicere potuerit:

Naevius in manibus non est et mentibus haeret
paene recens?

Deinde notum est Vergilium, ut fabula carminis ample magnificeque exornaretur, multa e poematis epicis priorum temporum imitatione transtulisse et praeter Homeri Ennii Naevii Alexandrinorum imprimis poetarum vestigia pressisse, quorum doctrinae cedere nollet. At non modo ipsam materiem inde sumpsit, sed eodem quoque modo quo Alexandrini poetae argumentum suum uberius reddere studuit, qui ut nova atque inaudita proferentes legentium animos caperent imprimis fabulas certis locis natas, cum „cyclo epico“ nondum coniunctas laboriose scrutabantur. De auctoribus iis, qui has narrationes obscuras collegerint, praeter ceteros Erwin Rohde, Der griechische Roman und seine Vorläufer 1876 p. 113 ss. et F. Susemihl, Geschichte der grie-

chischen Litteratur in der Alexandrinerzeit I 171 docte disserunt. Fabulae illae, quas incolae urbium remotarum ab avis acceptas bene animo tenuerant, vel maximam partem ad origines urbium populorumque pertinebant, quarum auctores haud paucos A. Hecker, Commentationum Callimachearum capita duo 1842 p. 5 s. e Suida praecipue conquisivit; apud quem non inveni Hellanicum (*ἐν κτίσεσιν ἐθνῶν καὶ πόλεων,* Steph. Byz. s. *Χαριμάται*) Menecratem (Strabo XIII 621) Ephori librum IV. (G. Busolt, Griechische Geschichte I 1893 p. 367). Accedunt etiam ii, qui in libris suis occasione oblata *κτίσεων* mentionem fecerunt.

In numero illorum auctorum ii quoque poetae fuerunt, a quibus Vergilius exemplum petebat, Callimachus (cuius libro inscriptum erat *κτίσεις νήσων καὶ πόλεων καὶ μετονομασίαι* O. Schneider, Callimachea 1870. 1873, II 141) et Apollonius (Steph. Byz. s. v. *Δώτιον*), qui illis libris sine dubio ea publici iuris fecerunt, quae ad suum usum congesserant. Quibus narrationibus libenter poetae usi sunt, ex quo expeditiones fabulares ab Hercule Dionysoque et aliis eo consilio factae esse putabantur, ut cultus humanus civilisque pervulgaretur. Alexandrinos igitur principes secutus similia Vergilius e similibus fontibus hausit.

Quae omnia si reputamus et si memores sumus Vergilium etiam auctores Romanos de moribus institutisque proavorum perscrutatum esse, ut quasi theatrum quoddam Italicum construeret, in quo heroes non externi, sed vernaculi et consanguinei vero habitu Italico usi partes suas agerent, cognoscemus suo iure haec Augusto poetam scripsisse: *paene vitio mentis tantum opus ingressus mihi videor, cum praesertim . . . alia quoque studia ad id opus multoque potiora impertiar.*

In Aeneide narrationes de originibus urbium Italicarum et Graecarum occurrunt. Graecas cum fabulis vetustis et amplis arte cohaerentes hic omittemus. Fabulae Italicae aut ab ipso poeta confictae aut ex auctoribus Romanis vel Graecis haustae sunt. Illam sententiam vehementissime defendit C. H. Kindermann, Quaestiones de fabulis a Vergilio in Aeneide tractatis, spec. lit. inaug. Lugduni-Bat. 1885. At viri diligentioris subtilitatis aliam de hac re sententiam tulerunt, velut Jos. Rubino,

Beiträge zur Vorgeschichte Italiens, Leipz. 1868 p. 116 not. 153: „Der Katalog der Städte und Volksstämme . . ., welchen das siebente Buch der Aeneide enthält und welcher dem homerischen Schiffskataloge nachgebildet ist, hat zwar nicht überall den Wert der guten Überlieferung, weil der Dichter . . . häufig seine besonderen künstlerischen Pläne verfolgt, und weil er überdies den griechischen Traditionen . . . durchgehends vor den einheimischen den Vorzug giebt; wo aber solche Rücksichten nicht obwalten, da tritt sein anerkanntes Streben hervor, ein treues durch Forschung gewonnenes Bild der vaterländischen altertümlichen Zustände zu geben." Similia A. Schwegler, Römische Geschichte I 289: „Seine Aeneide ist jedenfalls . . . die Frucht sehr ausgebreiteter und gründlicher antiquarischer Studien, und für den Geschichtsforscher eine reiche Quelle ethnographischer und mythologischer Nachrichten." Noack de Vergilio l. c. 435 haec: „Vergil war im Erfinden neuer Sagen und Geschichten nicht gross, sein Talent war, was er vorfand, geeignet und feinsinnig zu verwerten." Ribbeck, Gesch. d. röm. Dichtung, II 82 Vergilii carmen dicit „eine Fundgrube erlesener Kleinode für Altertums- und Spezialforschung." Quid? nonne vehementissime Vergilii poema animos hominum illius aetatis percussit? At recte E. Rohde l. c. 99: „Die Kunst fordert, um überhaupt eine volle Wirkung zu thun, einen gewissen Glauben an die Wirklichkeit und Wahrheit ihrer Darstellung", qui Aristotelis hoc affert de poematis quo ait *ἐφ' οἷς δὲ ἀπιστοῦμεν οὐχ ἡδόμεθα.* Sane nova atque inaudita poetae Alexandrini proferebant, at semper, si modo fieri poterat, auctoribus pristinis nisi sunt; quare Callimachus his gloriatur *Ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδω* (fr. 442 Schneider).

Atque nobis propositum est ostendere Vergilium narrationes suas ad urbium populorumque Italiae origines ac fabulas pertinentes[1]) longe maiorem partem a Varrone accepisse.

---

[1]) Bene F. Lenormant, La Grande-Grèce I p. 119 s., observavit idem primis christianae ecclesiae temporibus factum esse in Gallia mediterranea quod in Graecia Magna, nisi quod hic auctores urbium e sacra historia repetebantur. Porro eodem modo „Hérode Antipas à Lyon . . . Ponce Pilate à Vienne" (p. 121) quo Aeneas in Latio, Capys in Campania, Antenor Patavii. Polybius has *κτίσεις* centempsit (X 21, 3); etiam Thucydides plurimas videtur reiecisse (I 12, 4).

Varro vir *undecunque doctissimus* cum aliis de causis has fabulas neglegere non potuit, tum propterea quod etiam Timaeus „nihil antiquius habuit quam ut primordia unius cuiusque gentis vel civitatis et cui quaeque originem deberet summa cum diligentia perscrutaretur.“ [1]) Hunc libentissime auctorem et saepissime secutum esse Varronem, qui neque in libris mythographicis neque in iis, quibus terrae describerentur, *κτίσεις Ἰταλίας* silentio praeterire poterat, cum alii comprobaverunt (G. Wissowa Herm. XXII 41, 1) tum Geffcken l. c. 75 ss. luculentis nisus exemplis. Sed libri Varronis doctissimi omnes fere perierunt, obruti fluctu commentariorum in angustum coactorum, quorum optima pars ipsi Varroni debetur, neque sperare licet fore, ut nostra aetate Varroniani aliqui libri retegantur, cum veri simile sit libros Varronianos nullos iam Isidori aetate superfuisse nisi eos, qui nobis quoque manserunt. [2]) Quae cum ita sint, eo magis maeremus dispersa Varronianorum librorum fragmenta nondum accurate in unum locum congesta esse, id quod primus conatus est Ausonius Popma Leid. 1601 (edit. Bip. 1788 I 185—382). Studia Varroniana revixerunt, postquam Fr. Ritschl indicem librorum ab Hieronymo confectum invenit et sagacissime interpretatus est commentatione sua „Die Schriftstellerei des M. Terentius Varro“ op. philol. III 1877 p. 419 ss. Disputationes ad Varronianas quaestiones spectantes recensuerunt L. Mercklin et A. Riese Philol. XIII 683 ss., XXVII 286 ss. nec non Paullus Mirsch, De M. Terenti Varronis antiquitatum rerum humanarum libris XXV, ‚Leipz. Studien‘ vol. V 1882 p. 3—11. Hic post illos laudandi sunt E. Samter, Quaestiones Varronianae, diss. inaug. philol.

Geffckenum, Timaios' Geographie des Westens, 1892 [Philologische Untersuchungen herausgegeben von A. Kiessling und U. v. Wilamowitz-Moellendorff vol. XIII] 187 ss. historiae eas propiores putantem vituperat Ed. Meyer, Geschichte des Altertums II 1893 § 306. Cf. Beloch Mus. Rhen. XLV 563 ss. et de fabellis ineptis medio quod nos dicimus aevo confictis A. Schwegler l. c. I 325, 2.

[1]) P. Günther, De ea, quae inter Timaeum et Lycophronem intercedit, ratione, 1889 p. 20. Cf. fragmenta ibi allata et p. 21 haec: „in explicandis locorum appellationibus mirum quantum desudavit.“ Timaeum temporibus Varronis Caesaris Ciceronis summa admiratione celebratum fuisse Geffcken l. c. 184 demonstrat.

[2]) H. Kettner, Varronische Studien 1865 p. 37.

Berol. 1891, qui a Servii scholiis plerumque profectus est, quod cognoverat „omnium fere scriptorum, apud quos Varronianae doctrinae vestigia exstant, hunc minime exhaustum esse“ (p. 1)[1]; Geffcken in libro eo, quem saepius iam laudavimus et R. Agahd, M. Terenti Varronis antiquitatum rerum divinarum libri I, XIV, XV, XVI in supplem. annal. philol. vol. XXIV Lips. 1898. Omnia librorum ant. rer. div. fragmenta collegit et illustravit R. Merkel in edit. fastorum Ovidianorum p. CVI ss. Berolini 1841. De libris geographicis Varronis R. Reitzenstein egit in Herm. vol. XX p. 514—551.

Mirsch l. c. 57 s. de Vergilio Varronis sectatore haec ait: „Vergilium, inter omnes poetas doctissimum antiquitatisque peritissimum, Varronis, qui tum maxima doctrinae auctoritate inter aequales floreret, Antiquitatum secundum tertiumque librum de Aeneae in Italiam adventu eisque populis, ad quos pervenisset, legisse vel per se veri simile est; praeterea eo comprobari potest, quod antiquissimi Vergili commentatores ad enarrandum poetae carmen illis Varronis potissimum libris usi sunt.“ Geffcken l. c. 80 de Vergilio disserens eam rem, quam nos consectaturi sumus, sic tangit: „Über die Gründer der italischen Städte enthalte ich mich jedes Urteils.“ Plerumque in his quaestionibus poeta noster plane neglectus est, tametsi ipsa temporum ratione Vergilius Varronianae disciplinae alumnus designatur.

Itaque quaeramus iam, quas narrationes ad urbium populorumque Italiae origines ac fabulas pertinentes Vergilius a Varrone acceperit.

---

[1]) Cf. Wendling Herm. XXVIII 347.

Quaestio prima.

De Timaei fabulis per Varronem Vergilio traditis.

1. Daunia.

Perlustrantibus *κτίσεις* Italiae saepissime urbium Italicarum origines ad Graecos Troia redeuntes referri nobis occurrit; quamquam igitur occasio haud raro offerebatur Aeneae expeditionem cum erroribus fatalibus heroum Homericorum coniungendi, Vergilius rivos illos fabularum quam accuratissime discernere studuit, cum poeta modestus ingeniique facultates suas recte aestimans cognosceret viros illos Homericos maiores esse quam qui ab eclogarum scriptore depingerentur.

Quare praeter socium illum Ulixis miserrimum nemo nisi Diomedes in narrationem de Aenea Vergilianam inductus est, in qua eum, quem Aeneas ante muros patriae fugerat, bellum contra Troianos a se removere videmus. Secundum Vergilium Aen. XI 243 ss. Venus a Diomede vulnerata Calydona eum reverti coniugemque optatam videre noluit. Classe Graecorum dispersa Diomedes ad Iapygium litus delatus est ibique hostibus devictis urbem Argyripam condidit, cuius nomen a paterna urbe (*Ἄργος Ἵππιον*) repetitum est. Socii a Tydide amissi diris suppliciis agitati in aves lacrimosis vocibus scopulos implentes commutati sunt. A Turno per Venulum legatum oratus, ut Rutulis contra Troianos auxilio veniret, deorum poenis monitus Diomedes Troianorumque virtutem admiratus suadet, ut adversarii cum Aenea in foedus coeant.

Fabulae Diomedeae occidentalis auctor videtur fuisse Lycus Reginus (schol. Lycophr. 615), qui etiam de avibus Diomedeis

auctor excitatur (Callim. fr. 100[f] 45, Sch. II p. 349); uberior vero fabula apud Timaeum inveniebatur, quam a Lycophrone adhibitam esse Geffcken l. c. 5 ss. recte ostendit, qui ad eam restituendam praeter Alexandram schol. Lyc. 630. 615. 592. 601, Ps. Aristot. mir. ausc. 79, Varrone (apud August. de civ. dei XVIII 16), Iuba (apud Plin. nat. hist. X 126) auctoribus utitur. Apud Geffckenum l. c. p. 133 ss. haec legimus: *Ἁλούσης τῆς Ἰλίου Διομήδης ἀντὶ τοῦ ἕρματος ἐκ τοῦ τείχους τῶν Τρώων λίθους εἰς τὴν ναῦν ἐβάλετο· παραγενόμενος δ' εἰς Ἄργος καὶ ἐλαθεὶς ὑπὸ Αἰγιαλείας παρεγένετο εἰς Ἰταλίαν· εὑρὼν δὲ τηνικαῦτα τὸν ἐν τῇ Σκυθίᾳ δράκοντα λυμαινόμενον τὴν Φαιακίδα, διέφθειρε τοῦτον . . . τιμηθεὶς δὲ ἐπὶ τούτῳ σφόδρα, ἀνδριάντα* (*ἑαυτοῦ* Tzetzes) *κατεσκεύασεν καὶ ἱδρύσατο ἐκ τῶν λίθων τῶν ἐκ τῆς Ἰλίου. ἱστορεῖ δὲ τοῦτο Τίμαιος καὶ Λύκος ἐν τῷ τρίτῳ* (schol. Lyc. 615)[1]. De columnis Diomedeis cf. Timaei fragmenta composita a Geffckeno 134, 19—25, de ipso heroe 134, 7 ss.; adscribamus haec (schol. Lyc. 592): *ὅτι Διομήδης ἀπελαθεὶς ᾤχετο εἰς Ἰταλίαν εἰς τὸ Δαύνιον ἔθνος ἐν βαρβάροις· ὧν ἐβασίλευε Δαῦνος, ὅστις πολιορκούμενος ἐδεήθη Διομήδους βοηθῆσαι αὐτῷ, ὑποσχόμενος αὐτῷ δώσειν τῆς γῆς μέρος. ὁ δὲ βοηθήσας καὶ τὴν νίκην παρασχὼν Δαυνίοις ἔκτισε πόλιν . . . ἥντινα Ἵππιον Ἄργος ἐκάλεσεν.* Enarratis causis inimicitiarum inter Diomedem et Daunum hoc adicitur: *ὕστερον δὲ ὁ Διομήδης παρὰ Δαύνου ἀνῃρέθη,* cuius necis ne vestigium quidem apud Vergilium invenitur, apud quem Diomedem laboribus peractis feliciter terras suas regnare videmus. Sequitur narratio de avibus Diomedeis, e qua haec afferantur ([Aristot.] mir. ausc. 79): *ἐν τῇ Διομηδείᾳ νήσῳ, ἣ κεῖται ἐν τῷ Ἀδρίᾳ, φασὶν ἱερόν τι εἶναι ἅγιον, περὶ δὲ τὸ ἱερὸν κύκλῳ περικαθῆσθαι ὄρνιθας μεγάλους τοῖς μεγέθεσι, καὶ ῥύγχη ἔχοντας μεγάλα καὶ σκληρά,* quibus Geffcken descriptionem civitatis earum e compluribus auctoribus sumptam addit. E re videtur esse unum tantummodo locum

---

[1]) Cum hac fabula obscura illa narratio Serv. ampl. ad Aen. I 97 cohaeret: *Tydides Diomedes* etc. . . . *eo tempore statua* (Diomedis sc.) *cum in templo Apollinis Delphici staret, vi quadam divina ad Corcyram migravit (et) visa est muros Corcyreorum defendere: nam eius comminatione hostibus fugatis Corcyra bello exempta est.*

afferre hunc: *Μυθεύεται δὲ τούτους γενέσθαι ἐκ τῶν ἑταίρων τοῦ Διομήδους ναυαγησάντων μὲν αὐτῶν περὶ τὴν νῆσον, τοῦ δὲ Διομήδους δολοφονηθέντος ὑπὸ [τοῦ] Δαύνου.* De Aetolis multo post conatis regiones quasdam Dauniae occupare, vide schol. Lyc. 1056, de templo *Ἀθηνᾶς Ἀχαΐας* et de canibus — similiter atque aves Diomedeae — Graecos adulantibus cf. [Aristot.] mir. ausc. 109. Quae Timaeus de tempore senserit, quo transformatio illa sit facta, concludere licet e Lycophronis versibus 592 ss. hisce:

Ὁ δ' Ἀργύριππα Δαυνίων παγκληρίαν
παρ' Αὐσονίτην Φύλαμον δωμήσεται
πικρὰν ἑταίρων ἐπτερωμένην ἰδὼν
οἰωνόμικτον μοῖραν etc.

Diomedis laborum solam auctorem fuisse Venerem poeta Timaeum secutus his ait:

Τροιζηνίας δὲ τραῦμα φοιτάδος πλάνης
ἔσται κακῶν τε πημάτων παραίτιον,
ὅταν θρασεῖα θουρὰς οἰστρήσῃ κύων
πρὸς λέκτρα etc.

Videmus Vergilio multis de rebus cum Timaeo convenire; attamen longe aberraremus a vero iudicantes Timaeo auctore usum Vergilium ea, quae ille tradebat, ut poetam, commutasse.[1]) Nam praeter id quod supra notavimus, discrimen exstat grave, quod tolli nequit: apud Vergilium Diomedes domum non revertit. Forbiger ad Aen. XI 270 adnotat: „Vulgo . . . Diomedem ipsius uxoris adulterae, Aegialeae, scelere patria pulsum esse tradunt. Sed alios hic Vergilius rerum Diomedis auctores secutus est, quod iam Ruhnkenius perspexit.“ Kuschel, Über die Quellen von Vergils Aeneis, Breslau 1858 p. 8 Vergilium hic Stesichori auctoritatem secutum esse suspicatur, sed rationes eius sententiae adicere supersedit. Certe Diomedem „in pulchra Calydone“, ut Oeneum tueretur, versatum fuisse Romanis ex Accii tragoedia „Diomedes“ notum erat (Ribbeck, Römische Tragödie p. 524 s.). Hicine Diomedis uxor apud Oeneum remansit? Hicine poeta Tydidem ad bellum Troicum proficiscentem uxorem

---

[1]) Ex ipso Timaeo Vergilium nihil petivisse docet H. Kothe annal. philol. 1889 p. 358 ss.

nunquam revisurum esse praedixit? Quibus de quaestionibus iudicium fieri non potest, quoniam perpauca huius tragoediae fragmenta servata sunt: praestat cogitare apud eum auctorem fabulam sic commutatam fuisse, a quo cetera hic Vergilium accepisse elucet. Recte enim Geffcken l. c. p. 6 haec: „Die Quelle Vergils ist wie oft Varro; das scheint mir Augustins[1]) (de civ. dei XVIII 16) Citat zu zeigen.“ Tum ipsa Augustini verba ascribit haec: *Nam et Diomedem fecerunt deum,*[2]) *quem poena divinitus inrogata perhibent ad suos non revertisse, eiusque socios in volucres fuisse conversos non fabuloso poeticoque mendacio, sed historica adtestatione confirmant, quibus nec deus, ut putant, factus humanam revocare naturam vel ipse potuit vel certe a Iove suo rege tamquam caelicola novicius impetravit. Quin etiam templum eius esse aiunt in insula Diomedea, non longe a monte Gargano . . . et hoc templum circumvolare atque incolere has alites tam mirabili obsequio, ut aqua impleant et aspergant et eo si Graeci venerint, vel Graecorum stirpe prognati, non solum quietas esse, verum et insuper adulare, si autem alienigenas viderint, subvolare ad capita tamque gravibus ictibus, ut etiam perimant, vulnerare, nam duris et grandibus rostris ad haec proelia perhibentur armatae. Hoc Varro ut astruat* q. s. Addit haec: „Geht auch aus dem Citate nicht zwingend die Reihenfolge der Metamorphosen hervor, so leitet doch die Übereinstimmung Lycophrons mit Vergil einerseits, andererseits die Thatsache, dass Varro die Sage erzählt hat, sicher auf timäisch-varronische Tradition hin.“

Praeterea Samter l. c. p. 65 ss. recte ostendit ea, quae apud Serv. Aen. XI 271 leguntur, ad Varronem redire et nisus Plinii testimonio nat. hist. X 127. III 151. 104[3]) Verrianisque

---

[1]) De Varrone Augustini auctore quaesiverunt E. Schwarz, De M. Terentii Varronis apud sanctos patres vestigiis capita II. Accedit Varronis antiqu. rer. div. l. XVI, annal. phil. suppl. XVI 437 ss., et C. Frick, Die Quellen Augustins im XVIII. Buche seiner Schrift de civ. dei, Höxter 1886.

[2]) De Diomede in deorum numerum recepto verba iam fecit Ibycus fr. 38 Bergk; cf. Pindar. Nem. X 12 cum schol. et Holzinger ad Lycophr. Alex. 630.

[3]) D. Detlefsen, Die Beschreibung Italiens in der Naturalis Historia des Plinius und ihre Quellen (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie I) 1901, p. 45.

frustulis a Paulo servatis Servium et ad Aen. XI 246 e Varronianis auctoribus hausisse confirmat et ad VIII 9, quem locum hic adscribimus: *Diomedes revertens de Troia postquam repperit ira Veneris a se vulneratae apud Argos (cum Cylaraba, ut Lucilius, vel Cometa, ut plerique tradunt) turpiter vivere, noluit reverti (ad patriam: vel, ut dicitur, ab adulteris proturbatus).*[1]) Cum hic accurate discernere non possimus, quae Lucilius, quae „plerique" hac de re tradiderint, totam Lucilianae fabulae summam servatam esse apparet apud Serv. ad Aen. XI 269: *Stheneli filius Cyllarabus* (l. *Cylarabes* coni. Pausan. II 18, 5) *Aegialiam Diomedis uxorem cognovit adulterio: quo comperto Diomedes reverti noluit et in Apuliae partibus sibi condidit sedes. quod Veneris dolo dicitur esse perfectum, quam in bello Troiano vulnerarat*; *unde ait invidisse deos.*

Elucet Varronem praeter narrationes e Timaeo haustas etiam eam fabulae speciem rettulisse, quam Vergilius secutus est.

Quin etiam quo loco Varro de his rebus verba fecerit, hic quidem cognoscere licet; recte enim H. Kettner[2]) l. c. Varronis de gente populi Romani libros IV restituens haec exordio l. III attribuit (p. 73; cf. p. 41 s.): *Troia . . . eversa excidio illo . . . quod . . . insigniter diffamatum atque vulgatum est gestumque regnante iam Latino Fauni filio, ex quo Latinorum regnum dici coepit Laurentumque cessavit, Graeci victores deletam Troiam derelinquentes et ad propria remeantes diversis et horrendis cladibus dilacerati atque contriti sunt . . . Nam et Diomedem fecerunt deum* etc. (Augustin. c. d. XVIII 16). Et vide quam egregie cum his brevissime perstrictis ea conveniant, quae idem Diomedes Latini legatis apud Vergilium respondet (XI 255 ss.):

quicunque Iliacos ferro violavimus agros
. . . . infanda per orbem
supplicia et scelerum poenas expendimus omnes
vel Priamo miseranda manus: scit triste Minervae
sidus et Euboicae cautes ultorque Caphareus.

Deinde Menelai, Ulixis, Idomenei errores perstringuntur.

---

[1]) Servii ampl. verba uncinis inclusimus.

[2]) cui de hac re assentitur Frick l. c. 44.

Etiam Ovidius eandem fabulam enarrans Varronem videtur secutus esse, licet in l. XIV metamorphoseon Vergilii vestigia premat; velut Maronis illud *heu dira meorum supplicia* (273) optime narratione Ovidiana illustratur XIV 483 ss. Recte praeterea R. Ehwald in adnot. ad Ovid. metam. XIV 484 ss. monet: „Eine charakteristische Uebereinstimmung mit einer alexandrinischen Quelle enthält v. 509 (vgl. Lycophron Alex. 597 *κύκνοισι ἰνδαλθέντες εὐγλήνοις δόμην*), da die meisten Quellen von *ἐρωδιοί* reden, Plin. h. n. X 127 sie *fulicarum similes* nennt [cf. schol. Lyc. 601 *εἰσὶ δὲ ὅμοια κύκνοις* sc. *τὰ ὄρνεα*]; auch fällt bei Lycophron wie bei Ovid und Vergil (i. e. apud Varronem) die Verwandlung vor des Diomedes Ankunft in Italien." Atque non modo hic Vergilii auctorem Ovidius secutus est, sed etiam paulo supra, ubi Ehwald Varronem similiter rem narrare adnotat et conferre iubet Plin. X 127. De Diomedis reditu Ovidius alteram illam Timaei narrationem a Varrone quoque relatam comprobavit, cf. XIV 476 s. *patriis sed rursus ab Argis pellor.*

Ceteras fabulas hic a Vergilio tactas Varroni deberi infra confirmabimus; hic iam apparet totam Vergilii de Diomede fabulam cum libri de gente pop. Rom. tertii exordio plane consentire, cui etiam Serviana illa attribuenda sunt, quae e Varrone fluxisse Samter vidit.

Alii quoque Varroniani loci huc pertinent, ubi rationes commemorantur, quae Aeneae cum Diomede fuerint. Varronis ant. rer. hum. libro II hoc Mirsch attribuit fragm. 16 (Serv. Aen. IV 427): *Sciendum sane Varronem dicere Diomedem eruta Anchisae ossa filio reddidisse.* Conferatur Samter l. c. 11 ss., qui Servii verba ad Aen. III 407: (Diomedes) *cum multis casibus adfligeretur, Palladium, quod apud ipsum erat, Troianis oraculo iussus est reddere. quod cum vellet implere, Aeneam invenit sacrificantem: qui . . . sacrificii ordinem non rupit et Palladium Nautes accepit: unde Nautarum familia Minervae sacra servabat* conlato Serv. Aen. II 166 Varroni attribuit, e quo etiam Plutarchi quaest. Rom. 10, Thiloni assentiens, necnon Dionys. Halic. (excerpt.) XII 16 et Fest. p. 322b, 30 fluxisse docte ostendit.

Vergilio locum illum Varronis notum fuisse et ex Aen. V 704 s.

tum senior Nautes, unum Tritonia Pallas
quem docuit multaque insignem reddidit arte,

cognoscere licet, et inde, quod eam fabulam Vergilius quamvis commutatam carmini suo inseruit Aen. III 403 ss. 545 s. (R. H. Klausen, Aeneas und die Penaten, II 1157 not. 2350).

Quae cum ita sint Vergilius dicens Diomedem desiisse Troianis adversari nova non confinxit, sed Varrone auctore etiam hic usus est.

Quae ad explicandam hanc de Diomede Italico fabulam viri docti protulerint, collecta invenis in Roscheri lexico mythologico I 1025 ss. et a Holzingero ad Lyc. Alex. 592. 616. 620. 630 etc. Cf. Busolt l. c. I 408. Heyne, cuius editione usi sumus anno 1787 publici iuris facta, in exc. 1 ad Aen. l. XI bene cnm narrationibus de Diomedeis insulis fabulas de Leuce Achillis insula, de Meleagridibus, de Memnonidibus avibus comparat. De ritu capitis in sacrificio velandi agit Marquardt-Wissowa, Staatsverw. III 179, 7. G. Wissowa, *De Macrobii Saturnaliorum fontibus* capp. III, Diss. Vratisl. 1880 p. 55 s.

2. De Etruscorum origine.

Iam de Etruscis quaesituri moneamus errasse J. G. Cunonem, Vorgeschichte Roms II 12, qui aggressus opinionem de Asiatica gentis illius origine testimoniis veterum auctorum haec opponit: „ein weit überwiegendes Gegengewicht bildet die schlagende Widerlegung des Dionysios und das gänzliche Schweigen Vergils und Livius über die ihnen doch ohne Zweifel wohlbekannte Sage, deren zu gedenken sich ihnen so oft Gelegenheit bot.“ Sane totam fabulam omnibus tunc notam cur Vergilius enarraret, hic non erat, sed multis locis eam tangit; velut Aen. IX 11 *Lydorum manus* pro *Etruscorum* legimus; cf. II 781 *Lydius Thybris.* VIII 479 s. haec poeta ait:

urbis Agyllinae sedes, ubi Lydia quondam
gens, bello praeclara, iugis insedit Etruscis.

Cf. X 155. XI 759 (*Maeonidae* pro *Etrusci*).

Itaque a Vergilio quoque vetus illa fabula comprobatur, quae iam Herodoto (I 94) innotuit affirmanti Lydos ipsos eam secum communicasse. Herodotus Lydos summa annonae caritate

vexatos tesserarum et talorum ludum adversus famem invenisse narrat; deinde cum magis magisque malum ingravesceret sortitione facta alteram populi partem ducente Tyrseno Atyis regis filio Smyrna profectam in Umbriam pervenisse ibique oppida condidisse. Omissis aliis scriptoribus auctor huius fabulae laudetur Timaeus (Geffcken l. c. 148, 18 ss.): *Lydos ex Asia transvenas in Etruria consedisse, ut Timaeus refert, duce Tyrreno, qui fratri suo cesserat regni contentione* . . (Tertullian. de spect. c. 5), quibuscum Lycophronis versus 1351 s. 1355 ss. coniungendi sunt, qui etiam hic sine dubio Timaeum sequitur:

Αὖθις δὲ κίρκοι Τμῶλον ἐκλελοιπότες
Κίμψον τε καὶ χρυσεργὰ Πακτωλοῦ ποτά . . .
Ἄγυλλαν Αὐσονῖτιν εἰσεκώμασαν
δεινὴν Λιγυστίνοισι τοῖς τ᾽ ἀφ᾽ αἵματος
ῥίζαν γιγάντων Σιθόνων κεκτημένοις
λόγχης ἐν ὑσμίναισι μίξαντες πάλην.
εἷλον δὲ Πῖσαν καὶ δορίκτητον χθόνα
πᾶσαν κατειργάσαντο τὴν Ὄμβρων πέλας
καὶ Σαλπίων βεβῶσαν ὀχθηρῶν πάγων.

Ad Varronis doctrinam restituendam multa protulit Geffcken l. c. 76, qui etiam Timaei illud fragmentum supra allatum e Varrone fluxisse ostendit (not. 2) auctorem secutus Georgium Wissowa in Herm. XXII 41, 1: „Auch bei Censorin . . sowie bei Tertullian . . stehen die Timaeusfragmente in nächster Nachbarschaft von Varrocitaten, sodass man deutlich sieht, dass die meisten bei lateinischen Autoren erhaltenen Timaeusfragmente durch Varro hindurchgegangen sind.“ Similiter Mommsen Herm. XVIII 200, 1 ea quae Plinius e Catone, Pisone, Antiate, Alexandro Polyhistore affert, e Varrone repetita esse confirmat.[1]) Eodem

---

[1]) Quae sententia mihi probabilior esse videtur quam Detlefseni l. c. 31 ss. 40 ss., qui putat Plinio tantummodo res ad populorum Etruriae, Latii, Campaniae, Lucaniae, Bruttiorum descriptionem spectantes ex illis auctoribus per Varronem suppeditatas esse, de ceteris regionibus (praecipue de Gallia Cisalpina) eum libros Cornelii Nepotis geographicos consuluisse, de quibus fere nihil constet. Nepotis chronicis Plinium usum esse ostendit F. Münzer, Beiträge zur Quellenkritik der Naturgeschichte des Plinius 1897, p. 334, qui de Varrone Varronisque auctoribus apud Plinium agit p. 137—295; vide imprimis p. 149 s.

referendus est Festi locus p. 322 M., et secundum Samterum l. c. 37 s. Serv. ad Aen. II 781: *Lydus et Tyrrhenus duo fratres, cum eos provincia una non ferret, in sortem miserunt, ut divisis copiis proficisceretur unus ad novas sedes quaerendas. Profectus Tyrrhenus est, qui ex suo nomine Tuscos Tyrrhenos vocavit. Lydia autem dicta est in qua frater remanserat ... Tusci autem a frequentia sacrificii dicti sunt, hoc est ἀπὸ τοῦ θύειν*, quod nominis veriloquium etiam apud Isidorum invenitur origin. IX 2, 86. XIV 3, 43. 4, 20 et 23 (Reitzenstein Herm. XX 536. Samter l. c. 67). Etiam Silium Pun. V 10 e Varrone hausisse recte Geffcken l. c. 80 cognovit, ubi haec poeta ait:

Maeoniam quondam in Latias advexerat oras
Tyrrhenus pubem dederatque vocabula terris;
isque insueta tubae monstravit murmura primus
gentibus.

Plin. nat. hist. III 50 de septima Italiae regione verba faciens haec procul dubio a Varrone accepit: *Umbros inde exegere antiquitus Pelasgi, hos Lydi, a quorum rege Tyrreni, mox a sacrifico ritu lingua Graecorum Thusci sunt cognominati.*

In his Varronianis fragmentis nusquam adhuc Tarchonis illius nomen invenimus, qui apud Vergilium Etruscorum dux est; at cum apud Timaeum et apud Catonem eius mentio facta sit, id casu accidisse putabimus. Timaeum Lycophro expressit inde a v. 1238, ubi narratur Aeneam in Etruriam e Macedonia perventurum esse,

ἐκ δ' Ἀλμωπίας
παλιμπλανήτην δέξεται Τυρσηνία
Λιγγεύς τε etc.
καὶ Πισ' Ἀγύλλης τ' οἱ πολύρρηνοι νάπαι.
σὺν δέ σφι μίξει φίλιον — ἐχθρὸς ὤν — στρατὸν
ὅρκοις κρατήσας καὶ λιταῖς γουνασμάτων
νάνος, πλάναισι πάντ' ἐρευνήσας μυχὸν
ἁλός τε καὶ γῆς. σὺν δὲ δίπτυχοι τόκοι
Μυσῶν ἄνακτος (Telephi sc.)
Τάρχων τε καὶ Τυρσηνός, αἴθωνες λύκοι
τῶν Ἡρακλείων ἐκγεγῶτες αἱμάτων.

Cf. Steph. Byz. s. v. *Ταρκυνία* et s. v. *Ταρχώνιον*. De Catone vide Serv. ampl. ad Aen. X 79 *Cato originum* (fr. 45 Peter) *qui Pisas tenuerint ante adventum Etruscorum, negat sibi compertum, sed inveniri Tarchonem Tyrrheno oriundum, postquam* + *eorundem sermonem ceperit Pisas condidisse* etc. Cf. Strabo V 219 et schol. Veron. Aen. X 200, quod supplendum est e Servii amplioris notis ad eundem versum.

Atque re vera Tarchonis nomen cum Etruscorum origine etiam apud Varronem coniunctum fuisse iam videbimus nisi Lycophronis illo de ‚Nano‘ loco, ubi Ulixem[1]) significari Holzinger ad Alex. 1244 recte ostendit. Atque Samter plane alia via profectus l. c. 15 hunc Festi locum e Varrone prodiisse ex ipsius Varronis, Dionysii, Plutarchi, Macrobii, Tertulliani consensu colligit (Fest. p. 322b, 30ss.): *Ubi* [in clivo Capitolino] *ara dicata ei deo* [Saturno sc.] *ante bellum Troianum videtur, quia apud eam supplicant apertis capitibus. Nam Italici auctore Aenea velant capita, quod is, cum rem divinam faceret in litore Laurentis agri Veneri matri, ne ab Ulixe cognitus interrumperet sacrificium, caput adoperuit atque ita conspectum hostis evitavit.*

Videmus igitur etiam apud Varronem Ulixem in agro Laurenti[2]) cum Aenea congressum esse eo nimirum consilio, ut (sicut apud Timaeum) foedus inter Troianos et Etruscos iceret. Quae cum ita sint, Varro procul dubio etiam alteram illam Timaei fabulam de Etruscorum origine[3]) rettulit neque Tarchonis nomen omisit, quod inde a Vergilio repetitum est.

Fabulam de Ulixe Etrusco etiam E. Woerner, Die Sage von den Wanderungen des Aeneas bei Dion. v. Hal. und Vergilius,

---

[1]) De Ulixe Italico et de Nano vide Roscheri lex. myth. III 634 ss.

[2]) qui aliis quoque Reatini locis huc spectantibus commemoratur, sicut apud Serv. ampl. ad Aen. II 801 (cf. Serv. I 382) Varronis ant. rer. hum. II fr. 10 Mirsch: *ex quo de Troia est egressus Aeneas Veneris eum per diem cotidie stellam vidisse, donec ad agrum Laurentum veniret, in quo eam non vidit ulterius: qua re terras cognovit esse fatales.* Vergilio hanc Varronianam narrationem notam esse cognoscimus ex Aen. I 381 s. (*matre dea monstrante viam*). Cf. W. Kroll, Festschrift C. F. W. Müller gewidmet annal. philol. suppl. XXVII 1890 p. 141.

[3]) De Etruscorum originibus cf. A. Schwegler l. c. I 253 ss.

Leipz. 1882, p. 24 tractat laudans Plut. quom. adolesc. poetas audire debeat 8.

Quae de forma rei publicae Etruscorum apud Vergilium O. Müller l. c. I 327 ss. e catalogo poetae concludit argutiora sunt (ut haec: „Sollen dies etwa vier populi vorstellen? Oder denkt sich Vergil die Einrichtung der zwölf populi als später?") Causas, cur Vergilius Etruscos Aeneae socios faceret, Klausen commentus est satis mysticas (velut hanc: „weil Tages, wie Jupiter indiges, Sohn des Jovialgenius war, weil das tagetische Ceremonialgesetz den Indigitamenten entsprach" II 1212; cf. not. 2036). Re vera Vergilius opibus Latini Turni Mezentii coniunctis praeter Troianos nullam gentem opponere potuit nisi Etruscos ira in Mezentium inflammatos, quod fingens fabulae illam speciem vetustam sequi potuit, quam Lycophronem, Timaeo auctore usum, attingere vidimus. Sed de his rebus infra fusius disputabimus.

3. Corythus Pelasgica.

Vergilius Aen. X 719 s. dicens:

venerat antiquis Corythi de finibus Acron
Graius homo

fabulam de Pelasgis Etruriae attingit, cuius memoria duplex est, cum alii Pelasgos eosdem esse quos Tyrrhenos, alii eos ab Etruscis pulsos ceteris sedibus amissis unam Cortonam sive Crotona diu obtinuisse dicant. Hos Vergilius sequi videtur, illis assentitur Hellanicus fr. 1 M., licet etiam apud hunc Cortona inter Pelasgorum oppida emineat. Contrariae sententiae princeps est Herodotus I 57 *εἰ δὲ χρεόν ἐστι τεκμαιρόμενον λέγειν* (de lingua Pelasgorum) *τοῖσι νῦν ἔτι ἐοῦσι Πελασγῶν τῶν ὑπὲρ Τυρσηνῶν Κροτῶνα πόλιν*[1]) *οἰκεόντων, οἳ ὅμουροι κοτὲ ἦσαν τοῖσι νῦν Δωριεῦσι καλεομένοισι . . . ἦσαν οἱ Πελασγοὶ βάρβαρον γλῶσσαν ἱέντες . . . καὶ γὰρ δὴ οὔτε οἱ Κροτωνιῆται οὐδαμοῖσι τῶν νῦν σφεας περιοικεόντων εἰσὶ ὁμόγλωσσοι οὔτε οἱ Πλακιηνοί* etc.

O. Müller-Deecke, Die Etrusker I, 1877, p. 82. Ed. Meyer, Forschungen I 27 s.; Gesch. des Altertums II §§ 320 s. Holzinger ad Lyc. Alex. 1245 auctoresque ibi laudatos. Nissen, Italische Landeskunde I 497.

[1]) ubi *Κροτῶνα,* non *Κρηστῶνα* legendum esse Ed. Meyer, Forschungen I 24 exponit nisus auctoritate Dionysii Hal. I 29.

Timaeum quoque Pelasgorum expeditionem commemorasse constat; etenim Daedalum ibi legimus (Geffcken 132 s. [Aristot.] mir. ausc. 81) in insulas Electridas pervenisse, *ὕστερον δ' ἐπιπλευσάντων ἐπ' αὐτοὺς Πελασγῶν τῶν ἐκπεσόντων ἐξ Ἄργους φυγεῖν τὸν Δαίδαλον* etc. Atque etiam pugnae inter Etruscos et Pelasgos factae Timaeus auctor fuit, de qua Lycophr. 1351—1361, imprimis 1355 ss. haec verba faciat:

Ἄγυλλαν Αὐσονῖτιν εἰσεκώμασαν . . . . .
λόγχης ἐν ὑσμίναισι μίξαντες πάλην etc.

Quid de Cortona dixerit nescimus, sed fabulam iam Herodoto notam a Timaeo omissam esse credi vix potest.

Varronem Hellanici opinionem comprobasse, impugnasse alteram illam e Serv. ampl. adnotatione ad Aen. VIII 600 non concludemus, cum multo uberior locus de Varronis sententia apud Macrob. Sat. I 7, 28 ss.[1]) (ant. rer. hum. II fr. 2 Mirsch p. 85) exstet: *Pelăsgi, sicut Varro memorat, cum sedibus suis pulsi diversas terras petissent, confluxerunt plerique Dodonam, et incerti quibus haererent locis eiusmodi accepere responsum:*

στείχετε μαιόμενοι Σικελῶν Σατούρνιον αἶαν
ἠδ' Ἀβορειγενέων, Κοτύλην, οὗ νᾶσος ὀχεῖται.
οἷς ἀναμιχθέντες δεκάτην ἐκπέμπετε Φοίβῳ
καὶ κεφαλὰς Ἅιδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.

acceptaque sorte cum Latium post errores plurimos appulissent, in lacu Cutiliensi enatam insulam deprehenderunt . . . Hoc . . miraculo deprehenso has sibi sedes praedictas esse didicerunt vastatisque Siciliensibus incolis occupavere regionem, decima praedae secundum responsum Apollini consecrata erectisque Diti sacello et Saturno ara: cuius festum Saturnalia nominaverunt. Atque cum illo Varroniano loco, ubi ea potissimum a Macrobii auctore excerpta esse putabimus, quae ad Saturnalia spectarent, de quorum origine ille agit, velim conferas Dion. Hal. I 18 ss. *οἱ δὲ Πελασγοί (τυγχάνουσι γὰρ ἐν τούτῳ τῷ*

[1]) Macrobiani huius capitis doctrina Samtero p. 10 rerum humanarum antiquitatibus maxime convenire videtur, ubi Romanorum origines Varro enarraverat; cf. Mirsch l. X 4, l. XI 4.

χρόνῳ κατὰ δαίμονα περὶ Κοτυλίαν Ἀβοριγίνων αὐλισάμενοι πλησίον τῆς ἱερᾶς λίμνης) ὡς δὲ τήν τε νησῖδα τὴν ἐν αὐτῇ περιδινουμένην κατέμαθον . . . τέλος ἔχειν σφίσι τὸ θεοπρόπιον ὑπέλαβον. ὁ γὰρ ἐν Δωδώνῃ γενόμενος αὐτοῖς χρησμός, ὅν φησι Λεύκιος Μάλλιος ἀνὴρ οὐκ ἄσημος αὐτὸς ἰδεῖν ἐπί τινος τῶν ἐν τῷ τεμένει τοῦ Διὸς κειμένων τριπόδων γράμμασιν ἀρχαίοις ἐγκεχαραγμένον etc.: sequitur oraculum a Varrone quoque relatum, deinde enarratur quomodo Pelasgi cum Aboriginibus foedus inierint *πονουμένοις τῷ πρὸς τοὺς Σικελοὺς πολέμῳ.*[1]) Pelasgi una cum Aboriginibus *στρατεύουσιν ἐπὶ τοὺς Ὀμβρικοὺς καὶ πόλιν αἱροῦσι Κρότωνα ταύτῃ φρουρίῳ καὶ ἐπιτειχίσματι χρώμενοι . . . τοῖς τε Ἀβοριγῖσι τὸν πρὸς τοὺς Σικελοὺς πόλεμον ἔτι συνεστῶτα πολλῇ προθυμίᾳ συνδιέφερον* etc. Enumerantur postremo urbes *ἃς ἀνὰ χρόνον ὑπὸ Τυρρηνῶν ἀφῃρέθησαν.*

Apparet Dionysium hic Varronis eo loco usum esse, quem Macrobius de Saturnalibus agens reddit: quare Varronem non modo de Pelasgorum cum Siculis bello disputasse putabimus, sed etiam Cortonam ab eo (sicut ab Herodoto) praecipuam Pelasgorum urbem dictam esse (Dionys. I 20, 4). Vide etiam A. Kiessling, *De Dionysi Halicarnasei antiquitatum auctoribus Latinis,* diss. Bonn. 1858, imprimis p. 38—42, ubi Dion. Hal. I 14. 15. 16 (cf. Varr. de l. Lat. V 53). 19—21 ad Varronem referuntur. Samter quoque l. c. 4 (et not. 1) quaerens Macrobii Saturnalium libri primi caput septimum quo ex auctore pendeat, de Varrone etiam Lactant. inst. div. I 21, 7 (ant. rer. hum. II 4 M.) laudat, de lacu Cutiliensi Plinium III 109 conferre iubet affirmans amplam quoque Dionysianam descriptionem I 15 e Varrone fluxisse. — Varronis de Pelasgis doctrina a Kettnero l. c. 20 exponitur, qui p. 19 recte monet Isidorum orig. IX 2, 74 non

---

[1]) Derivationem vocis ‚Velia‘ a Dionysio I 20, 2 s. prolatam — *ἐν οἷς ἦν τὰ πολλὰ ἑλώδη* etc. — inter eas fuisse puto quas Varro de lingua Lat. V 54 breviter sic attingit: *Veliae unde essent plures accepi causas,* e cuius uberiore aliquo loco procul dubio Serv. ad Aen. VI 359: *Velia autem dicta est a paludibus, quibus cingitur, quas Graeci ἕλη dicunt. fuit ergo Elia, sed accepit digammon et facta est Velia, ut Enetus-Venetus*; quibuscum Dionys. Hal. de *ου* syllaba praeposita concinit.

genuinam Varronis sententiam proferre, sed commutatam hanc: *Pelasgi nominati, quia cum velis passis verno tempore advenisse Italiam visi sunt, ut aves. Primo enim eos Varro Italiam appulisse commemorat. Graeci vero Pelasgos a Pelasgo Iovis et Larissae filio perhibent dictos.* Kettner haec addit: „Wie auch sonst Manches in diesem Kapitel aus Servius stammt . . . so ist auch diese Stelle in den zwei ersten Dritteilen entnommen aus Serv. in Aen. VIII 600 . . Wiederum ein lehrreiches Beispiel für Isidors Nachlässigkeit im Excerpieren seiner Gewährsmänner: indem er den ihm zu langen Artikel des Servius ins Kurze zu ziehen wünschte . . ., schob er diesem (Varroni sc.) eine Ansicht unter, die demselben nach den Worten des Servius wenigstens nicht unmittelbar zuzuschreiben ist.“ E. Servio haec afferantur: (Pelasgi) *hi primi Italiam tenuisse perhibentur.* Atque cum his locis frustula Varronianae doctrinae retinentibus componamus iam Vergilii haec (VIII 597 ss.):

est ingens gelidum lucus prope Caeritis amnem
religione patrum late sacer . . .
Silvano fama est veteres sacrasse Pelasgos,
arborum pecorisque deo, lucumque diemque,
qui primi finis aliquando habuere Latinos,

quem locum totum a Varrone pendere putabimus.

De L. Mallio a Dionysio teste excitato cf. Kiessling l. c. 39. Fabulam de Pelasgis tractaverunt Schwegler l. c. I 156 ss. (qui p. 162 s. de Niebuhrii sententia verba facit); Rubino l. c. p. 25 ss. (not. 29); C. Peter, Geschichte Roms I 281; Ed. Meyer, Forschungen I 6—124; Gesch. des Alt. II § 37. § 300. Fortasse etiam Acron nomen Varroni debetur, quod apud hunc Caeninae oppidi regi videtur inditum fuisse, de quo Cichorius, Pauly-Wissowa I 1199: „Varro wird bereits den Namen Acro gegeben haben, da dieser sich an zwei wahrscheinlich auf Varro zurückgehenden Stellen (Fest. p. 289. Plut. Romul. 16) findet.“

4. Pisae.

Pisis apud Vergilium X 172 ss. profectum esse legimus Asilam vatem; oppidum a poeta dicitur *Alpheae Pisae.* De Asila cf. etiam XI 620. XII 127. 550. Troianus Asilas commemoratur IX 571.

E Lycophronis loco supra laudato hoc 1359 s.:

εἷλον δὲ Πῖσαν καὶ δορίκτητον χθόνα
πᾶσαν κατειργάσαντο τὴν Ὄμβρων πέλας

concludemus apud Timaeum Pisarum iam ante adventum Etruscorum conditarum mentionem factam esse, sed quinam fuerint pristinae urbis conditores, hinc quidem cognoscere non licet. Audiamus Catonis sententiam a Serv. ampl. ad Aen. X 179 prolatam: *Cato originum* (II 13 Jord. 45 Pet.) *qui Pisas tenuerint ante adventum Etruscorum negat sibi compertum; sed inveniri Tarchonem Tyrrheno oriundum postquam + eorundem sermonem ceperit, Pisas condidisse, cum ante regionem eandem Teutanes quidam, graece loquentes, possederint.* Adicitur memoria de Peloponnesiaca origine, quam sequuntur haec, quae mihi cum Catoniano illo fragmento videntur coniungenda esse: *alii incolas eius oppidi Teutas fuisse, et ipsum oppidum Teuta nominatum, quod postea + Pisas Lydia lingua sua singularem portum significare dixerunt.* Idem quod Cato Plin. nat. hist. III 50 refert Varronem nimirum secutus, e quo Plinium Catoniana sua sumpsisse Mommsen Herm. XVIII 200 recte docet. Cf. Rubino l. c. 24.

Cuno l. c. 23 hac de re agens Polyb. II 16 laudat *Λιγυστῖνοι κατοικοῦσι . . . παρὰ θάλατταν μὲν μέχρι πόλεως Πίσης, ἣ πρώτη κεῖται τῆς Τυρρηνίας ὡς πρὸς τὰς δυσμάς*, et suspicatur Ligures eas quoque regiones quondam possedisse, ubi Pisae constitutae sunt, atque Teutanes illos Catonis tunc oblivioni datos populum Liguricum fuisse, cuius nomen l. c. 24 ex eadem stirpe prognatum esse dicit qua Gallorum cognatorum ‚tauta' ‚tōta' = gens. Fortasse Graeculus aliquis deinde obscuram illam nationem ex oppido Sicyoniae quodam repetivit, de quo Steph. Byz. s. v. *Τίτανα· χωρίον τῆς Σικυωνίας . . . νῦν δὲ Τευτάνιον καλεῖται.* Cf. Eustath. ad Il. II 735; Pausan. II 11, 3. 5.

Fortasse autem hic de Teutamide Pelasgorum rege et de gente similis nominis cogitare praestat, quem Apollodorus II 47 (Wagner) commemorat cuiusque filius apud Hellanicum Pelasgos in Italiam ducit; cf. fr. 1 M.: (Amyntoris filius) *Τευταμίδης, τοῦ δὲ Νάνας. Ἐπὶ τούτου βασιλεύοντος οἱ Πελασγοὶ ὑφ' Ἑλλήνων ἀνέστησαν, καὶ ἐπὶ Σπινῆτι ποταμῷ . . . τὰς νῆας*

καταλιπόντες etc. De Pisa tunc cum illa expeditio facta est a Pelasgis Aboriginibusque occupata vide Dion. Hal. I 20, 5.

At de *Alphea origine* hinc nihil discimus: apparet hic Vergilii auctorem inveniri non posse. Eadem fere quae poeta Strabo V p. 222 refert, sed multo uberiora *ἡ δὲ Πῖσα κτίσμα μέν ἐστι τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Πισατῶν, οἳ μετὰ Νέστορος ἐπὶ Ἴλιον στρατεύσαντες κατὰ τὸν ἀνάπλουν *ὃν *ἐπλανήθησαν, οἱ μὲν εἰς τὸ Μεταπόντιον, οἱ δ' εἰς τὴν Πισᾶτιν, ἅπαντες Πύλιοι καλούμενοι.* Atque elucet cum illa fabula scholii ampl. Serv. ad Aen. X 179 partem extremam coniungi posse: *alii* (Pisam) *ab Epeo Troiani equi fabricatore conditum tradunt, qui cum aliis Graecis in hanc regionem reiectus est: ubi postquam Troianae captivae metu dominarum, ad quas deducebantur, naves incenderunt, desperatione reditus remansit, urbemque condidit et ab ea, quae est in Peloponneso, Pisas cognominavit.* Similia habet Justin. XX 2, 1: *Metapontini quoque in templo Minervae ferramenta, quibus Epeos, a quo conditi sunt, equum Troianum fabricavit, ostentant* nec non Ps. Arist. mir. ausc. 108, quod caput e Timaeo repetitum esse Geffcken l. c. 18. 72 ostendit: *περὶ δὲ τῆς Ἰταλίας τὴν καλουμένην Λαγαρίαν ἐγγὺς Μεταποντίου Ἀθηνᾶς ἱερὸν εἶναί φασιν Εἰλενίας, ἔνθα τὰ τοῦ Ἐπειοῦ λέγουσιν ἀνακεῖσθαι ὄργανα, οἷς τὸν δούρειον ἵππον ἐποίησεν, ἐκείνῃ τὴν ἐπωνυμίαν ἐπιθέντος* etc. (Geffcken 139).

Atqui si meminerimus Timaeum (apud Justin. XX 1, 11 prope illum de Metapontinis locum) commemorasse *Pisas in Liguribus Graecos auctores habere,* cui dubium esse potest, quin totus hic fabularum quasi rivus e Timaei geographia emanaverit (e qua totum illum Justini librum fluxisse postea videbimus)? Hanc Timaei fabulam Servio sine dubio Varro tradidit, a quo eam Vergilius quoque accepit.[1])

---

[1]) Asilam Vergilii neque hic neque apud Graecos quaeremus, quippe qui totus ut vates Etruscus extispicii, auspicii gnarus, sideralis et fulguralis scientiae plenus describatur (Serv. et Serv. ampl. ad Aen. VIII 429). Serv. ad Aen. X 175 praeter Nigidium Figulum Varronem imprimis theologiae auctorem laudat. Fortasse apud hunc id nomen commemoratum fuit; nam etiam de hac re dici potest, quod E. Woerner l. c. 2 de fabula Aeneïa monet: „Aus manchen nebensächlichen Zügen

5. Cumae.

Cum originibus Cumanis apud Vergilium Daedalus coniungitur, qui templum illud magnum exstruxerit, quod Vergilius describit. Afferantur hi versus (14—19):

Daedalus, ut fama est, fugiens Minoia regna
praepetibus pinnis ausus se credere caelo,
insuetum per iter gelidas enavit ad arctos
Chalcidicaque levis tandem super astitit arce.
redditus his primum terris tibi, Phoebe, sacravit
remigium alarum posuitque immania templa.

A Timaeo fabulam de Daedalo ad Padi ostia quondam morato relatam esse iam supra vidimus; artificem Atheniensem etiam cum Thespiadum expeditione apud Timaeum coniunctum fuisse Geffcken l. c. 57 (et 59) exponit, qui de loco quodam scholiorum in Lucanum disserens haec habet (81): „Zu II 609 berichtet uns der Interpret von der Abstammung der Japyger. Ihr Eponym ist Japyx, Daidalos und Kressas Sohn. Im Anschluss daran wird uns des Minos Fahrt nach Kreta und sein Untergang durch Kokalos erzählt, worauf noch andere Versionen folgen. Dies bestätigt sich auch von anderer Seite. Bei Plinius in dem vielgenannten dritten Buche (§ 102) haben wir Aehnliches in kurzem Auszuge, dasselbe ausführlicher bei Strabo (279): nach den bisherigen Erfahrungen wissen wir, was dies zu bedeuten hat“: scilicet has Timaei narrationes cum scriptoribus Romanis communicatas esse per Varronem.

Etiam Callimachus Daedali[1]) historiam Timaeum nimirum, ut saepe, secutus plenissime in Aet. libr. III videtur narravisse (Schneider, Callimachea II 109 s. Schol. Hom. Il. II 145).

Atque ut suspicemur Varronem quoque hanc Timaei fabulam occidentalem exposuisse, accedit quod etiam Sil. Ital. Pun. XII 102 s. eius mentionem facit. Moneamus praeterea apud

---

und Namen ergiebt sich, dass Vergil viel mehr von der Sage gewusst hat, als er in seinem Epos zu benutzen für gut fand.“ Ceterum commemorandi etiam sunt *populi Asili* apud Sil. Pun. VIII 443 ss., qui id nomen ab Aesi *Pelasgorum in Piceno* rege, derivat.

[1]) A tragicis poetis Icari fabulam saepissime tractatam esse schol. Arist. pac. 141 memoriae prodit.

Timaeum fabulosae illi narrationi de Daedali fuga notissimae opponi novam miraculis carentem hanc: *τὸν οὖν Δαίδαλον πυθόμενον τὴν ἀπειλὴν τοῦ Μίνωος διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς βοός φασι φοβηθέντα τὴν ὀργὴν τοῦ βασιλέως ἐκ τῆς Κρήτης ἐκπλεῦσαι, συνεργούσης τῆς Πασιφάης καὶ πλοῖον δούσης πρὸς τὸν ἔκπλουν. μετὰ δὲ τούτου τὸν υἱὸν Ἴκαρον φυγόντα κατενεχθῆναι πρός τινα νῆσον πελαγίαν, πρὸς ᾗ τὸν Ἴκαρον παραβόλως ἀποβαίνοντα πεσεῖν εἰς θάλατταν καὶ τελευτῆσαι, ἀφ' οὗ καὶ τὸ πέλαγος Ἰκάριον ὀνομασθῆναι καὶ τὴν νῆσον Ἰκαρίαν κληθῆναι. τὸν δὲ Δαίδαλον ἐκ τῆς νήσου ταύτης ἐκπλεύσαντα κατενεχθῆναι τῆς Σικελίας πρὸς χώραν, ἧς βασιλεύοντα Κώκαλον ἀναλαβεῖν τὸν Δαίδαλον* (Diod. IV 76. Geffcken 113 s.). Apud Servium quoque ad Aen. VI 14 praeter multa alia narratio illa ab integra ratione non abhorrens exhibetur, e qua haec afferantur: *sed inclusum Daedalum regina corruptis relaxavit custodibus, qui amisso in mari filio delatus est Cumas.... alae enim et volucrum sunt et navium.* Cui dubium esse potest, quin Varro — talium explanationum amantissimus — hanc fabulam Romam intulerit, quamvis alteram illam fabulae speciem cum ratione pugnantem certe non omiserit?

Atque exstant in Varronianis fragmentis certa vestigia, quibus ea quae suspicati sumus optime comprobantur. Apud Solin. 11, 30 (Mirsch ant. rer. hum. XIII 4) haec leguntur: *Vult ergo Varro Icarum ibi* (scil. in Icario mari) *interisse naufragio, et de exitu hominis impositum nomen loco.* Quare omnia, quae in Serviana illa explicatione uberrima cum Timaeo concinunt[1]), Varroni reddemus.

Historiae fabularis vestigium est in fragmento quodam apud Augustinum servato (de civ. dei XVIII 13, de gente pop. Rom. II fr. 18 Kettner): (fabula tunc ficta est) *de fabro Daedalo*

---

[1]) Praeterea vide Charis. I p. 87 s. Keil: *et Varro ... in Scauro: glutinum Daedalum invenisse.* Cf. E. Norden Mus. Rhen. XLVIII 539, qui Plinii *εὑρημάτων* catalogum nat. hist. VII 198 ad Varronem redire eodem tempore coniecit quo E. Wendling Herm. XXVIII 349 s., qui docet Varronem hic Aelium Stilonem magistrum et peripateticos *περὶ εὑρημάτων* libros secutum esse. Etiam Ephorus duos *εὑρημάτων* libros conscripsit.

et eius Icaro filio, quod sibi cooptatis pinnis volaverint. Apud ipsum Varronem fabulas de Daedalo Italicas non minus additas fuisse existimandum est quam alibi, velut in fr. 21, ubi de Leucothea Graecorum locutus Varronis sectator haec misere decurtata addit: *illam . . . Matutam Latini vocaverunt.*[1])

Geffckeno assentior affirmanti Timaeum iam de Daedalo Cumis quondam versato verba fecisse et Servium hanc rem e Varrone comperisse praesertim cum etiam Thespiadae,[2]) quibuscum Daedalus in Sardinia fuerat, apud Timaeum postea in easdem regiones transmigrent (Geffcken l. c. 170. Diod. V 15, 6). Apollinis[3]) templum Cumanum vetustissimum inter Daedalea, quae in plurimis terrae regionibus, imprimis autem in Sardinia, in Sicilia, in ipsa Italia inveniebantur (Holm, Gesch. Siciliens I 47. 100 s. 106 s.), Varronem non praeteriisse inde quoque elucet, quod etiam Coelius Antipater antiquum dei signum ligneum commemoravit (fr. 54 Peter = Serv. ampl. Aen. VI 9).

Sibyllam Cumanam iam a Naevio cum Aeneae expeditione coniunctam fuisse veri simile est (Noack Herm. XXVII 438. A. Förstemann, Zur Geschichte des Aeneasmythus, Magdeburg 1894, p. 43). Apud Vergilium Aeneas Deiphoben sibyllam, Glauci filiam, Apollinis Cumani Hecataeque sacerdotem, confectam iam senectute consulit, quae rogata bella futura vaticinatur. Locos, qui huc spectant, E. Maass l. c. p. XV s. tractat, qui Vergilii sibyllam a Timaei aliorumque sibylla temporibus

---

[1]) Ceterum in libris Augustini etiam ea, quae de fabulis iudicat, a Varronis rationibus non abhorrere et inde maximam partem fluxisse hic quoque cognoscimus, velut Augustini haec: *Hae fabulae bellum adusque Troianum, ubi secundum librum M. Varro de populi Romani gente finivit, ex occasione historiarum, quae res veraciter gestas continent, ita sunt ingeniis hominum fictae, ut non sint opprobiis numinum adfixae.* Cf. E. Norden, Die antike Kunstprosa I 199 s. E. Schwarz l. c. 416 ait: „a Varrone rursus arma sua mutuatur Christianus". Aliam sententiam de hoc Augustini loco tulit C. Frick l. c. 34 ss. 39.

[2]) Fabula de Thespiadis cum Sicyone coniuncta fuit; quare non mirum est, quod alii de Daedalidarum familia Sicyonia fabulati sunt, qui Dipoenum et Scyllim eius filios dicebant (Pausan. II 15, 1. Roscheri lex. mythol. I 936).

[3]) Apollinis Delphinii: E. Maass, Commentatio mythographica, ind. schol. Gryph. 1886 p. XVI.

nomine patria differre dicit et a Vergilio coniungi ostendit Troianam et Cumanam et procreari tertiam, quae tempus suum a Troiana, a Cumana patriam mutuata sit; et cum hac sibylla coaluisse docet Deiphoben Chalcidicam, vatem et ipsam, patre vate oriundam (Glauco sc. Anthedonio, marino deo). Timaeum de his rebus auctor mir. auscult. 95 secutus est, unde haec afferantur (Geffcken 145 s. cf. p. 41): *Ἐν τῇ Κύμῃ τῇ περὶ τὴν Ἰταλίαν δείκνυταί τις, ὡς ἔοικε, θάλαμος κατάγειος* (cavo tecto constrata Lycophr. 1280) *Σιβύλλης τῆς χρησμολόγου, ἣν πολυχρονιωτάτην γενομένην* (Geffcken 96, 1 et Serv. VI 321, id est Varro) *παρθένον διαμεῖναί φασιν, οὖσαν μὲν Ἐρυθραίαν, ὑπὸ δέ τινων τὴν Ἰταλίαν κατοικούντων Κυμαίαν Μελάγκραιραν καλουμένην. τοῦτον δὲ τὸν τόπον λέγεται κυριεύεσθαι ὑπὸ Λευκανῶν* etc.

Varronem de sibyllis auctorem uberrimum fuisse Lactant. divin. inst. I 6, 7 ss. his testificatur: *M. Varro . . . in libris rerum divinarum quos ad C. Caesarem pontificem maximum scripsit, cum de quindecimviris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllae, sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes feminae vates Sibyllae sint a veteribus nuncupatae vel ab unius Delphidis nomine vel a consiliis deorum enuntiandis. σιούς enim deos, non θεούς, et consilium non βουλήν, sed βούλλαν appellabant Aeolico genere sermonis. itaque Sibyllam dictam esse quasi θεοβούλην. ceterum Sibyllas decem numero fuisse, easque omnes enumeravit sub auctoribus, qui de singulis scriptitaverint. Primam fuisse de Persis . . . quartam Cimmeriam in Italia, quam Naevius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominet. quintam Erythraeam* (Grais Ilium petentibus vaticinatam . . .) *sextam Samiam . . . septimam Cumanam, nomine Amaltheam, quae ab aliis Herophile vel Demophile nominetur,*[1]) *eamque novem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum ac pro iis trecentos philippeos postulasse* (cf. Varronem apud Serv. ad Aen. VI 36) . . . *octavam Hellesponticam, in agro Troiano natam, vico Marpesso . . . nonam Phrygiam . . . decimam Tibur-*

---

[1]) Hanc non diversam esse ab ea sibylla, quam Demo vocat Pausan. X 12, 8 recte vidit E. Maass, De sibyllarum indicibus (Diss. Gryph. 1879) p. 33. 77, qui tamen non debebat formam pleniorem a Lactantio abiudicare (cf. H. Diels, Sibyllinische Blätter p. 53 not.).

tem . . . Nusquam igitur in hoc Varroniano indice Deiphobe, Glauci filia, commemoratur, neque in frustulis Varronianis a Servio servatis ullum eius vestigium exstat, qui et ad VI 72 de Amalthea, et ad III 445 de vocis *sibylla* veriloquio verba faciens aperte Varronem secutus est auctorem. Atque quod Vergilius VI 71 ss. hanc Cumanam ab Amalthea non discrevit, poetae libenter condonabimus. Praeterea recentiora oracula Sibyllae Erythris potissimum repetita esse Varro ipse auctor est (Lact. l. c. I 6, 11): *quorum postea numerus sit auctus, Capitolio refecto, quod ex omnibus civitatibus et Italicis et Graecis praecipue Erythris coacti collatique sunt Romam, cuiuscunque Sibyllae nomine fuerunt.* Atque haec Erythraea eadem est quae Cumana, cum Cumas Erythris migraverit (Serv. Aen. VI 321), quam narrationem Servium e Varrone, Varronem e Timaeo hausisse Geffcken 96, 1 recte ostendit (cf. Maass, de sib. ind. 35—37). Varroni ea quoque Serviana tribuemus, quae Timaeo Geffcken 146 non reddidit *unde nonnulli hanc esse dicunt, quae Romana fata conscripsit, quod . . . . inde Romam adlati sunt libri, unde haec fuerat.*

Quare etiam eam fabulae formam, quam Vergilius poeticis rationibus commotus mutavit, a Varrone[1]) relatam esse censebimus, quem de minutioribus rebus poeta hic procul dubio consuluit. Velut de foliorum oraculo, quod Verg. Aen. III 444—452 et VI 74 s. attingit, poetam Varronianam doctrinam exhibere discimus e Serv. III 444: *tribus modis futura praedicit: aut scripto, aut signis, id est quibusdam notis, vel ut alii dicunt notis litterarum, ut per unam litteram significet aliquid. in foliis autem palmarum sibyllam scribere solere testatur*

---

[1]) E. Norden Herm. XXVIII 506, 1: „Auch der Name der Sibylle: Deiphobe, Tochter des Glaukos, wird aus Varro stammen; denn dass in dem auf diesen zurückgehenden Sibyllenkatalog des Lact. dieser Name nicht steht, beweist nichts dagegen, da Lact. offenbar gekürzt hat (Maass, de Sibyllarum indicibus p. 34 und 40).“ Sibyllarum index in libro *χρησμοὶ τῶν Ἑλληνικῶν θεῶν* 75 e Varroniano fluxit, sed aliunde suppletus est (K. Buresch, Klaros p. 120 s., not.); velut in Varroniano catalogo non reperiuntur Sambethe et Taraxandra Aegyptiaca. Hic nobis occurrit *Δηϊφόβη παρὰ Βεργιλίῳ τῷ Ῥωμαίῳ*; quare equidem crediderim hoc nomen e fontibus occultioribus haustum a Vergilio imprimis divolgatum esse.

Varro. Eadem Serv. VI 74 tradit: *ut Varro dicit, in foliis palmae interdum notis, interdum scribebat sermonibus.* Sibyllae huius Vergilianae nomen e Cumanis historiis sumptum esse veri est simile, quas Varro saepius expressit (cf. infra): inde procul dubio Glauci patris nomen.[1])

De sibylla Troiana Anchisae Aeneaeque in Hesperiam profecturis oracula edente vide E. Maass Herm. XVIII 321 ss., de Crateteo quodam eius fabulae auctore 328 ss. Cf. Robert Herm. XXII 454 ss., imprimis p. 455 de tabula picta in pariete (facta antequam Vergili carmen in lucem editum est), ubi vates similiter atque in Aeneide coram Anchise, Aenea, Ascanio „bacchatur".

6. 7. De Haleso et Messapo.

Auruncorum, Sidicinorum, Saticulorum, Oscorum, aliarum gentium circa Falernum agrum habitantium dux apud Vergilium Halesus est, cui cognomen poeta indit *Agamemnonius* (VII 723 ss.). At Agamemnonem non patrem Halesi habendum esse cognoscimus e l. X v. 417 ss.:

fata cavens silvis genitor celarat Halesum:
ut senior leto canentia lumina solvit,
iniecere manum parcae etc.,

ubi deinde Halesi mors enarratur. Cf. X 352 ss. et O. Müller l. c. II 286.

Messapus Neptuni filius invulnerabilis plurimis locis a poeta commemoratur, imprimis VII 691 ss. (VIII 6. IX 27. 124. X 749. XI 429. 464. 518. 603. XII 289 ss. 488 ss. 550. 661). Sequuntur eum Fescenninae acies, Falisci, urbium vicinarum incolae bello iam diu desueti, carminibus (ut cycni: cf. Il. II 459—63. III 2—7. Apoll. Rhod. IV 1300 ss.) regem fortissimum celebrantes.

Heynius in exc. VIII ad l. VII de Haleso Vergiliano disserens recte monet discedere ab aliis Maronem, quod Campanorum

---

[1]) De compositione et de fontibus Necyiae Vergilianae v. E. Norden Herm. XXVIII 360 ss. 405. A. Dieterich, Nekyia, p. 150 ss. H. Belling, Studien über die Compositionskunst Vergils in der Aeneide 1899 p. 28—97.

ducem faciat Halesum, cum plerique Faliscorum originem et nomen ab eo repetant, qui facilius ad eum revocari potuerint. Heynius (p. 158) partem Auruncorum fortasse ab Haleso subactam existimandam esse suspicatur, cui id obloquitur, quod Falisci in nostro carmine ab Haleso plane seiunguntur, quorum dux Messapus dicatur. Similia ceteri dicunt; Kindermann l. c. 104 s. de obscura fabula haec iudicat: „Utrum hic quoque finxerit Vergilius an ex antiquioribus sed perditis fontibus hauserit quis decernet?" Cuno II 79 s. sic rem explicat: „Dass Vergil ... den Halesus zum Führer der Aurunker, überhaupt der aus dem Gebiete zwischen Liris und Volturnus gekommenen Streiter macht, beweist wieder den nationalen Zusammenhang des eigentlichen Etrurien und des vorsamnitischen Campanien; eben dieser Zusammenhang zeigt sich in dem Vorkommen des Kultus der argeischen Hera in Falerii und in Salernum (Strabo VI 252)." Cf. O. Müller l. c. II 285.

Fabula de Messapo etiam minus ad liquidum perducta est. Heynius l. l. exponit copias, quas Messapus adducit, ex Etruriae venire urbibus iis, quae Graecam originem habere creditae sint. „Sed Messapum" inquit „cum in his commune aliquod aut fictum inventumque nomen ponere non liceret, unde poeta arcessiverit aut in Etruriam transtulerit, non video". Postquam deinde de Messapo Messapiorum duce et conditore verba fecit, sic rem consectatur p. 155: „Quae cum ita se habeant, ad assequendum difficile est, quomodo hoc uno in loco Virgilius veterem famam deserere et Messapum, cui in extrema Italia sedem constanter assignavit vetustas, Fescenninis, Faliscis, caeterisque enarratis Etruriae populis ducem dare maluerit. Videtur certe poeta secutus esse aliquid, quod nunc ignoratur: nam exornat hunc Messapum eiusque copias et singulari ritu illustrat, quod cum rhythmo et cantu incesserint." Servii denique explicationem minime facetam comprobat hanc: *Hic Messapus per mare ad Italiam venit: unde Neptuni dictus est filius.* Addantur etiam haec Servii ad Aen. VII 691: *Ab hoc Ennius* (ann. l. I fr. 12 Bährens) *dicit se originem ducere: unde nunc et cantantes inducit eius socios et eos comparat cygnis,* quod haud paucis placuit, quamquam sic vix explicari potest, qua de causa Messapus ille Messapiorum cum Faliscis coniunctus sit. Commutatam

esse a poeta fabulam de Messapo illo noto Kuschel l. c. 20 dicit; Kindermann l. c. 101 haec habet: „Unde poeta Messapum illum, regem Fescenninorum, petiverit in tenebris iacet."

At Vergilium ne hic quidem delirasse iam videbimus.

Faliscos originem ad Argivos referre iam ante Varronis tempora apud scriptores Romanos, velut apud Catonem (orig. fr. 48 p. 50 Peter. Plin. III 51) legebatur, quae fabula propter Iunonis cultum singularem conficta est, cuius caerimonias sacras Dion. Hal. I 21 s. originis Argivae monumenta esse putat: *ὅ τε τῶν ὅπλων τῶν πολεμιστηρίων κόσμος, ἀσπίδες Ἀργολικαὶ καὶ δόρατα.*[1]) *ἁγισμοί τε καὶ θυσίαι καὶ πολλὰ τοιαῦτα ἕτερα . . . πάντων δὲ περιφανέστατον μνημεῖον τῆς ἐν Ἄργει ποτὲ οἰκήσεως . . . ὁ τῆς Ἥρας νεὼς . . . κατεσκευασμένος ὡς ἐν Ἄργει.* Atque de Iunone illa Curiti Varronem quoque egisse videmus e fragm. ant. rer. div. I 52b Agahd p. 162 i. e. Tertull. apolog. 24, quem locum tractat E. Schwarz l. c. p. 495.

Halesum in vetere historia fabulari Italica Neptuni filium, gentis regum Veientanorum auctorem habitum esse (de quibus Cato quoque egerat, e quo Varro nimirum haec Servio ad Aen. VII 697 suppeditavit: *lucos Capenos — hos dicit Cato* [fr. 48 Peter] *Veientum (iuvenes) condidisse auxilio regis Propertii, qui eos Capenam cum adolevissent miserat* cf. de lingua Lat. V § 30, unde Serv. VIII 330. III 500. VIII 72 et 31) cognoscimus e Servii amplioris hisce (ad VIII 285): *salii sunt, qui tripudiantes aras circumibant. saltabant autem ritu veteri armati post victoriam Tiburtinorum de Volscis. sunt autem salii Martis et Herculis, quoniam Chaldaei stellam Martis Herculeam dicunt: quos Varro sequitur. et Tiburtes*[2]) *salios etiam dicaverunt. quidam hos a saltu appellatos tradunt. quos alii a Numa institutos dicunt, ut arma ancilia portantes saltarent . . . horum numerum Hostilius addidit; nam duo sunt genera, sicut in saliaribus carminibus invenitur: Collini et Quirinales, a Numa instituti,*

---

[1]) De armis Etruscorum Dionysio obloquitur Diod. XVIII fr. 3. O. Müller l. c. I 365. Falerii a Romanis Colonia Iunonia cognominata est: Liv. XXXIX 55, 9; cf. O. Müller l. c. I 326. Steph. Byz. s. v. *Φαλίσκος· πόλις Ἰταλίας, ἄποικος Ἀργείων.*

[2]) Haec memoria deberi videtur Octavii Hersenni libro de sacris Saliaribus Tiburtium; Macr. Sat. III 12, 7.

ab Hostilio vero pavorii et pallorii instituti. habuerunt sane et Tusculani salios ante Romanos. alii dicunt Salium quendam Arcadem fuisse, qui Troianis iunctus hunc ludum in sacris instituerit. nonnulli tamen hos a Dardano institutos volunt, qui Samothracibus diis sacra persolverent. quidam etiam dicunt salios a Morrio, rege Veientanorum institutos, ut Halesus, Neptuni filius, eorum carmine laudaretur, qui eiusdem regis familiae auctor ultimus fuit.

Atque hunc locum doctrinae plenum longe maiorem partem Varroni deberi ex eo cognoscimus, quod ipse auctor laudatur Reatinus, et ex eo, quod multa, quae hic proferuntur, e Varrone fluxisse aliunde constat. Geffcken l. c. 75 s. oppositis Isidori (or. XVIII 50) et Festi (p. 326. 329) locis haec concludit: „Man sieht sofort, dass nur bei Festus sich die wahre Meinung Varros erhalten hat, Isidor nur ein Citat, das jener selbst gemacht, reproduciert.“ Apud Festum l. l. haec legimus: *Salios a saliendo et saltando dictos esse quamvis dubitari non debeat, tamen Polemon ait Arcada quendam fuisse nomine Salium, quem Aeneas a Mantinea in Italiam deduxerit, qui iuvenes Italicos ἐνόπλιον saltationem docuerit. At Critolaus Saonem ex Samothrace, cum Aenea deos Penates qui Lavinium transtulerit, saliare genus saltandi instituisse, a quo appellatos Salios* etc. (cf. Varro de l. Lat. V 85).

Vergilium has de Saliorum primordiis sententias Varronis novisse apparet ex Aen. V 298 s.:

hunc Salius simul et Patron, quorum alter Acarnan,
alter ab Arcadio Tegeeae sanguine gentis(sc. sequitur);

hi sunt navium duces ab Heleno dati, quorum nomina poeta III 470 (quem locum nondum perpolitum esse e versu imperfecto cognosci potest) omisit. Dionysii Hal. I 51, 2 haec: (Troiani) *διαίρουσι τὸν Ἰόνιον ἡγεμόνας ἔχοντες τῆς ναυτιλίας . . . τοὺς σὺν Πάτρωνι τῷ Θουρίῳ* e Varrone hausta esse Kiessling l. c. 40 recte ostendit, qui alii quoque Varroniano fragmento (apud Serv. Aen. III 349) Patronis illius nomen restituendum esse putat huic: *idem etiam Varro Troiam Epiri ab Aenea sive a comitibus Gya et Patrone* (codd. *byopator* sim.) *nuncupatam docet* (Gyas apud Vergilium commemoratur I 222.

612. V 118. 152. 160 etc.). Quae cum ita sint, Servii illam de Saliis notam (excepto isto de Saliis-pavoriis et palloriis loco, qui falso e Liv. I 27, 7 derivatus est) Varroni[1]) reddemus neque dubitabimus, quin Halesus a Varrone commemoratus sit ibidem, unde Salium suum poeta sumpsit. Ovidium[2]) quoque hinc hausisse suspicabimur, qui in fast l. IV Italiam esse maiorem Graeciam ostendens hoc praeter alia dicit 73 s.:

Venerat Atridae fatis agitatus Halesus
a quo se dictam terra Falisca putat,

quocum congruit Solin. 2, 7 *ab Haleso Argivo Faliscam: a Falerio Argivo Falerios. Fescenninum quoque ab Argivis* (cf. Strab. V 219. Steph. Byz. s. *Φαλίσκος*). Accedit quod Kiessling l. c. 39 docet etiam mentionem illam Argivi Iunonis Faliscae cultus Dionysium Hal. Varroni debere.

Quare veri simile est et Graecam et Veientem Halesi derivationem a Varrone prolatam, Varrone Vergilium auctore usum esse, a quo ne haec quidem Serviana videntur aliena esse (ad Aen. VII 695): *Faliscos Halesus condidit. hi autem, immutato H in F, Falisci dicti sunt, sicut febris dicitur, quae Hormiae fuerunt, ἀπὸ τῆς ὁρμῆς: nam posteritas in multis nominibus F pro H posuit*[3]) . . ., quem Servii locum e Varrone fluxisse Samter l. c. 73 inde colligit, quod idem Formiarum veriloquium et apud Plinium et apud Paulum invenitur. Plin. III 59: *oppidum Formiae Hormiae dictum.* Paul. p. 83, 9: *Formiae oppidum appellatur ex Graeco, velut Hormiae, quod circa id crebrae stationes tutaeque erant, unde proficiscebantur navigaturi* (cf. Strab. V 233. Kiessling l. c. 39). De Haleso et Faleriis vide O. Müller l. c. II 285.

Quaeritur, qui factum sit, ut Vergilius Halesum non Faliscorum ducem faceret, sed earum gentium, quae circa Falernum,

---

[1]) Varronianum hoc scholium esse etiam W. Kroll l. c. 147 vidit.

[2]) Ad Graecos Troianosque transiturus Ovidius veriloquio eo vocis *Aprilis* utitur, quod Varro quoque licet non probaverit, at secundum Macrobium Sat. I 12, 13 explicuerit.

[3]) De F et H litteris in Etrusca lingua inter se permutatis W. Deecke agit, Etruskische Forschungen III (1879) p. 364 et (de hastia-fastia) 355 ss. Cf. O. Müller-Deecke II 422.

agrum habitant. Quod cognoscemus falulam de Messapo consectati.

Proficiscamur a Servii loco quodam singulari ad Aen. VII 695: *Fescenninum oppidum est, ubi nuptialia inventa sunt carmina. hi autem populi ab Atheniensibus ducunt originem.* Atque colonos quosdam Athenis Thespiis Sicyone ortos in Italiam venisse auctor fuit Varro, cum Festi locum p. 266 s. v. Romam conlatis Dion. I 72. 73. Serv. ad Aen. I 273. Plut. Romul. 2 e Varrone prodiisse recte ostenderit Kiessling l. c. 41 s. Festus praeter alia haec habet: *Historiae Cumanae compositor Athenis quosdam Sicyonem Thespiadasque* (corr. *Thespiasque*), *ex quibus porro civitatibus ob inopiam domiciliorum compluris profectos in exteras regiones, delatos in Italiam, eosque multo errore nominatos Aborigines, quorum subiecti qui fuerint Caeximparum* (Müller suspicatur *Caci improbi,* cui non assentior) *viri unicarumque virium imperio montem Palatium, in quo frequentissimi consederint appellavisse a viribus regentis Valentiam: quod nomen adventu Euandri Aeneaeque in Italiam cum magna Graece loquentium copia interpretatum, dici coeptum Rhomen.* Müller annotat haec: „*Ὑπέροχος*[1]) *ἢ ὁ ποιήσας τὰ εἰς αὐτὸν ἀναφερόμενα Κυμαϊκά* Athen. XII p. 528d. Idem apud Pausan. X 12, 4 de Sibylla Cumana narrat. De Sicyone Erechthei vel Marathonis vel Metionis Atheniensium filio cf. Pausan. II 1, 1. 6, 23; de Thespi, Erechthei filio Diod. IV 29“ i. e. Timaeus (Geffcken 160, 8): *Θέσπιος ἦν ἀνὴρ τὸ γένος ἐπιφανὴς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν, υἱὸς Ἐρεχθέως, βασιλεύων δὲ τῆς ὁμωνύμου χώρας ἐγέννησεν ἐκ πλειόνων γυναικῶν θυγατέρας πεντήκοντα.* Cf. Pausan. IX 26, 4.

Atque de Aboriginibus, qui ante Euandri adventum in Palatio consederunt, nonnulla habet Varro de l. Lat. V § 53. Sicyonem quoque Thespiumque a Varrone commemoratos esse e schol. Bob. ad Cic. pro Sestio p. 299 Or. Varronem libro hum. secundo citante cognoscimus. Praeterea hic laudandus est Kettner l. c. 41 ss., qui ostendit Augustinum in libro XVIII de

---

[1]) In Roscheri lex. myth. I 2277 Cymaicorum auctor dicitur Lutatius Daphnis. Serv. ampl. Aen. I 273: *Ateius adserit Romam ante adventum Euandri diu Valentiam vocitatam, sed post graeco nomine Romen vocitatam;* cf. Solin. 1, 1.

civ. d. fundamento uti Varronis de gente pop. Rom. libris, de quibus haec iudicat p. 53: „Man sieht aus dem bestimmten Zeugnis des Aug. cap. 2 sowie aus dessen Excerpten in den folgenden Kapiteln, dass Varro die Geschichte vorzugsweise am Faden der sicyonischen, atheniensischen,[1]) latinischen Königsreihen abwickelte und von diesen dann zu den Römern kam." E Varrone hunc locum fluxisse constat (Aug. XVIII 4. Kettner 66. 45 s.): (regnante) *rege . . . Sicyoniorum nono Messapo, qui etiam Cephisos a quibusdam traditur.* Frick l. c. 15 contendit Augustinum hic sequi Hieronymum. Sed dubium esse non potest, quin idem Varro rettulerit, quem Castoris libris chronicorum usum esse sciamus (Frick 5 s.). Praeterea constat Varronem regum Sicyoniorum *διαδοχήν* in libris de g. pop. Rom. enarrasse (August. c. d. XVIII 2), e quibus Augustinus summam annorum regum Sicyoniorum hausit (de c. d. XVIII 19. Frick 74). Additamentum denique illud *qui etiam Cephisos a quibusdam traditur* Varroni deberi Frick quoque l. c. 15 concedit.

Est igitur Messapus gentis illius Atheniensis, cuius familiae quaedam in Italiam profectae sunt. Varro regem Sicyoniorum eiusdem nominis memoravit cuius Vergilius Faliscorum; et Fescenninos, Athenienses, Sicyonios consanguineos fuisse auctor erat Varro. Nonne veri simillimum est Varronem ne Messapum quidem regem Fescenninorum[2]) transisse, quem Vergilius noverit, praesertim cum Varro de Aboriginibus amplissimus fuerit auctor?

---

[1]) De his vide E. Schwartz, Die Königslisten des Eratosthenes und Kastor, Abh. der Ges. d. Wiss. zu Göttingen vol. XL (1894) 9 ss.

[2]) Aen. XI 429 praestantissimos duces fuisse comperimus Messapum et *felicem Tolumnium,* quem nullo alio loco a Vergilio commemorari monet W. Kroll l. c. 144, cum Tolumnius augur (Aen. XII 258) ab hoc diversus esse videatur. Quaenam huic cum Fescenninorum rege ratio esse potest? Lucem huic quaestioni afferendam esse e narratione de Tolumnio Veiorum rege iam W. Kroll vidit, cuius socios Livius IV 17 ss. prodit fuisse Faliscos Fidenatesque. Quod si verisimile est Vergilium hic auctoris sui vestigia premere et id nomen apud eundem repperisse, a quo Messapum et Halesum acceperit, iam cognoscimus Veiorum regum seriei auctorem, quem secutum esse videmus Varronem de l. Lat. V 30, ad memoriam fabularem quam maxime exiguam supplendam annales Romanos depeculatum esse.

Varronem re vera has fabulas cum Thespiadarum expeditione arte cohaerentes enarrasse optime eo comprobatur, quod Timaeus quoque eadem vel similia rettulit. Geffcken l. c. 55 s. Timaei narrationem de Iolao Thespiadisque et de coloniis Graecis in Sardiniam deductis fabulosis Diodoro, Ps. Arist. mir. ausc., Schol. Dion. Per., Sallustio, Solino nisus restituere conatur haec addens: „Nach allem diesen dürfen wir auch die Nachricht von der Auswanderung späterer Thespiadengeschlechter nach Kyme, auch wenn sie sonst keine Bestätigung findet, auf Timaios zurückführen." Recte Geffcken Timaeo haec reddit: *Daedalus ... post delatus est Cumas* (cf. p. 308 ss.) *οἱ δὲ Θεσπιάδαι τῆς νήσου προεστῶτες ἐπὶ πολλὰς γενεὰς τὸ τελευταῖον ἐξέπεσον εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ κατῴκησαν ἐν τοῖς κατὰ Κύμην τόποις* (p. 170. Diod. V 15, 6). Mihi quidem dubium non videtur esse, quin hic Timaeus ampliores fabulas Cumanas rettulerit, quas Diodorus breviter attingat, atque easdem fere, de quibus Varro *historiae Cumanae compositorem* laudavit.

Ita rem se habere alia quoque ratione confirmari potest. Recte Geffcken l. c. 71 Iustini librum XX inde a capite 2 fere totum e Timaeo fluxisse ostendit; at non dubium est, quin etiam exordium huius libri Tauromenitano debeatur, de quo Geffckenii iudicium afferendum hoc: „Aber leider ist Trogus nicht mehr Trogus, sondern nur noch Justin. Das tritt, stellenweise schon bei Sicilien fühlbar, merklicher noch in Italiens Darstellung (XX) hervor. Die Behandlung ist hier ganz ungleichmässig. Mit gehäuften schnellen rhetorischen Fragen werden wichtige Komplexe griechischer Kolonisation abgethan, anderes, nicht so bedeutendes, erhält eingehendere Berücksichtigung" etc. Tanguntur hic fabulae de origine Etruscorum, Venetorum, Adriae, de naufragio Diomedis etc. cum Timaeo concinentes; paragraphum 11, ubi de *Pisis in Liguribus* agitur, eidem auctori deberi vidimus. Commemoratis deinde Caere urbe, Aeneae adventu totam fere Italiam Trogus a Graecis gentibus occupatam fuisse exposuerat; Iustinus haec excerpsit: *Iam Falisci,*[1]) *Nolani, Abellani nonne Chalcidensium coloni*

[1]) Notandum est Faliscos et Latinos Graecas litteras ab ipsis Cumanis accepisse, quae ad Umbros et Oscos Etruscis auctoribus translatae sint.

sunt? i. e. eiusdem originis cuius Cumani, de quibus Serv. ad Aen. III 441 sic agit: *Euboea insula est, de cuius civitate Chalcide profecti sunt ad novas sedes quaerendas.*[1]) Geffcken l. c. 73 de Trogi illo loco dicit: „Von gleicher Bedeutung sind die Notizen über Abellas und Nolas chalkidischen Ursprung, alles ohne Zweifel timäischer Quelle entnommen", laudans deinde Belochium, Kampanien p. 390. 411 ed. alt. De Cumanis Faliscorum conditoribus Geffcken verba non facit, sed cognoscimus hanc fabulam cum aliis Timaei sententiis artissime cohaerere.

Geffcken l. c. 73, 1 haec habet: „Trogus über Nola scheint von Silius XII 161 ausgeschrieben zu sein": nos non tam Trogum ipsum, quam Varronem de hac re a poeta consultum esse putabimus, e quo Silium saepe hausisse idem l. c. 80 s. exponit, velut p. 81 haec leguntur: „Andere Erzählungen sind, wie . . . die sonderbare Geschichte krotonischer Thespiaden (Pun. XI 17) unkontrollirbar"; cf. not. 4: „Die Thespiaden in Kroton möchte ich fast für ein Versehen halten." At cum fabulam de Thespiadis etiam in Italia latius divolgatam fuisse viderimus, neque poetam putabimus errasse et Varronem non modo de hac re, verum etiam de agmine Thespiadarum cum Iolao advecto (Pun. XII 364) Silii fuisse auctorem.[2])

Itaque Varro Messapum Sicyoniorum regem commemoravit, consanguineum Thespiadarum Thespiis et Aboriginum Athenis, Thespiis, Sicyone profectorum, quos in regiones Cumanas migrasse idem auctor fuit, qui Faliscorum origines ad Athenienses rettulit. Cui igitur dubium esse potest, quin Vergilio Messapum Faliscorum regem Varro suppeditaverit?

Videmus hic historiam fabularem Cumanam cum terra Faliscorum aliquo modo cohaerere, unde verisimilius fit etiam

---

[1]) Scholiasta hic e Varroniana de Campania doctrina hausit, cum et Varro paulo post saepius laudetur et fabula de Baio Ulixis socio hic tangatur, quam Varro Timaeum secutus narravit (Geffcken l. c. 29. 35 ss. 80. 145, 18).

[2]) Ceterum etiam narrationem illam mutilam de Abellae origine Graeca a Serv. ampl. ad Aen. VII 740 prolatam, de qua Thilo sic iudicat: „veteris interpretis de Abellae oppidi origine et nomine narrationem ab homine imperito in brevius contractam esse apparet", rationibus hic prolatis adducor ut e Varronianis rivulis haustam esse putem.

fabulam de Haleso Faliscam cum regionibus circa Falernum agrum sitis coniunctam fuisse. Cum hac terra Halesum Vergilius coniungere maluit, cum de Faliscis etiam altera illa narratio (de Messapo sc.) exstaret, Varrone auctore usus de omnibus his rebus, qui praeter Timaei libros geographicos Cumanas historias videtur adiisse.[1])

Cum cognoverimus Messapum illum a poeta non confictum esse, sed optimo auctori deberi, etiam haec Servii non levia putabimus, e quibus concludere licet Messapum, qui in Aeneide inter adversarios Troianorum magni momenti est, iam antea in veteribus fabulis easdem fere partes egisse.[2]) Servium ad Aen. XII 794 de indigetibus agentem amplior ita supplet: *sane de Aenea fabula talis est: cum Turno occiso et accepta Lavinia, condita civitate in Numicum fluvium, ut alii volunt sacrificans, ut alii Mezentium, ut alii, Messapum fugiens cecidisset* (cf. Serv. ad Aen. VII 797) *nec eius esset cadaver inventum, Ascanius, filius eius, victo Mezentio . . . templum ei constituit, quod indigetis appellari iussit.*

Cetera quoque quae poeta de invulnerabili Messapo dicit (*quem neque fas igni cuiquam nec sternere ferro* Aen. VII 692), ex eodem fonte hausta esse veri est similius quam poetae ingenio deberi. Haec ait Heyne l. c. p. 155: „Unde autem in mentem venerit poetae, ut hunc Messapum indomitum igni et ferro faceret, ita fere assequi mihi videor, quod inter eos, quos ducit, Soractis montis accolae sunt, Hirpi illi suo nomine dicti, qui sacrificio annuo quod ad eum montem fiebat Apollini, ‚super ambustam ligni struem ambulantes non adurebantur‘." Moneamus etiam de hirpis his Varronem uberrimum fuisse, e quo Servium ad Aen. XI 785 secundum Samterum l. c. 70 hausisse appareat, qui ad restituendam Varronis doctrinam etiam Servii scholium ad Aen. XI 787 affert: *sed Varro, ubique expugnator religionis, ait cum quoddam medicamentum describeret, ut solent Hirpini, qui ambulaturi per ignes medicamento plan-*

---

[1]) Cf. E. Norden Herm. XXVIII 370.

[2]) Förstemann l. c. p. 69 recte vidit numerum sociorum et hostium Aeneae iam apud Catonem volgari opinione maiorem fuisse.

tas tingunt. Vergilius ipse (Aen. XI 785—788) hunc cultum sic tangit:

summe deum, sancti custos Soractis Apollo,
quem primi colimus, quoi pineus ardor acervo
pascitur et medium freti pietate per ignem
cultores multa premimus vestigia pruna.

Cf. Plin. VII 19. Samter p. 71.

Adnotamus fortasse ex hisce potissimum fabulis locum illum obscurum Lycophronis explicari posse (Alex. 717 s.):

τὴν μὲν Φαλήρου τύρσις ἐκβεβρασμένην
Γλάνις τε ῥείθροις δέξεται τέγγων χθόνα.

Cf. Steph. Byz. s. v. *Φάληρον· Νεάπολις.* Schol. Lyc. l. c. *Φάληρος ἔκτισε τὴν ἐν Ἰταλίᾳ Νεάπολιν.*[1]) Itaque Cumanorum coloniam secundum Timaeum Falerus deduxit, Thespiada nimirum, cuius nomen a ceteris eiusdem familiae non abhorret. Aliter rem Mommsen explicat, a quo dissentit Geffcken l. c. 33: „Die *Φαλήρου τύρσις* hat Mommsen (C. I. L. X. 1 p. 170) mit dem ager Falernus in Verbindung gesetzt, aber der ager Falernus liegt doch viel zu nördlich, und zudem redet ja Lycophron deutlich von einem Kastell. So wird man eher unter Phaleron ein befestigtes weissglänzendes Kap auf neapolitanischem Gebiet erkennen müssen. Noch bleibt zu beachten, dass der athenische Admiral Diotimos der Parthenope als der *συγγόνων θεᾷ* (732) opfert. Das Timaioscitat des Scholiasten hilft uns da nicht viel, erklärt den Zusammenhang nicht. Aber wir wissen, dass etwa im Jahre 444 eine athenische Kolonie nach Neapel geführt wurde." Nos de vetustiore illa consanguinitate cogitabimus, quam consectati sumus.

8. Petelia.

De fabulis nonnullis ibi a Trogo expositis, ubi Timaei doctrinas expressas esse vidimus (XX 1 ss.), Geffcken l. c. 73 haec: „Anderes, wie die lydische Abkunft der Etrusker, die troische der Veneter,

---

[1]) De iis, quae sequuntur, recte iudicat Geffcken l. c. 33, 4: „Die Scholien faseln."

die Gründung Arpis durch Diomedes entspricht durchaus der Vulgärtradition und ist darum gleichgültig.“ Quare de Etruscis et de Diomede iam antea locuti, Venetos hic omittamus, cum certa vestigia fabulae de Antenore a Timaeo memoratae desint; at sunt de Philocteta, cuius apud Iustinum XX 1, 16 sic mentio fit: *Thurinorum urbem condidisse Philocteten ferunt; ibique adhuc monumentum eius visitur, et Herculis sagittae in Apollinis templo, quae fatum Troiae fuere.* Geffcken, qui Timaei narrationem l. c. 18 restituit, a Trogo eam immutatam esse dicit (p. 72) et haec Timaeo tribuit (139, 10: Lycophr. 911—950. [Arist.] mir. ausc. 107. 108. Tzetz. ad Lyc. 922): *παρὰ δὲ τοῖς Συβαρίταις λέγεται Φιλοκτήτην τιμᾶσθαι· κατοικίσαι γὰρ αὐτὸν ἐκ Τροίας ἀνακομισθέντα | et prope Aesarum et Crimisam oppidulum appulsum | τὰ καλούμενα Μάκαλλα τῆς Κροτωνιάδος . . . καὶ ἀναθεῖναι ἱστοροῦσι τὰ τόξα τὰ Ἡράκλεια αὐτὸν εἰς τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀλαίου,* quae a Crotoniatibus in suam urbem asportata esse dicit. Sequitur narratio de Philoctetae morte[1]).

Cato de hac fabula a Serv. ampl. ad Aen. III 402 sic advocatur: *ait Cato, a Philocteta, condita iam pridem civitate, murum tantum factum* (Peteliae sc.), quod a Varrone commentatoribus traditum esse censebimus. Varroni Servii genuini haec tribuenda esse putat Samter l. c. 75 ductus consensu, qui inter Servium et Solinum (2, 10 *notum est a Philoctete Petiliam constitutam*) intercedit: *Petilia dicta vel ἀπὸ τοῦ πέτασθαι, i. e. volare, quod captato augurio est condita, vel quod post relictum Ilium, quo ducebatur a Graecis, eam petivit civitatem* (Philoctetes) . . . *Hic postea . . . sibi parvam Petiliam in Calabriae partibus fecit.* Recte Samter l. c. haec addit: „Solinum ibi Varronem sequi vel eo intellegitur, quod in iis, quae praecedunt de Praeneste oppido, laudatur Zenodotus“, cuius memoriam per Varronem ad Plutarchum Dionysium Solinum venisse nono

---

[1]) E Timaeo Euphorionem Chalcidensem hausisse paene manifestum fit e Tzetz. ad Lyc. 111: (Philoctetes) *πανθεὶς τῆς ἄλης Ἀλαίου Ἀπόλλωνος ἱερὸν κτίζει, ᾧ καὶ τὸ τόξον αὐτοῦ ἀνέθηκεν, ὡς φησιν Εὐφορίων* (fr. 40 Mein.). Narrationem de Philoctetae reditu ibidem relatam in Apollodori bibliothecam recipere non dubitavit Wagner Epit. Vatic. 1891 p. 286 s.

dissertationis suae capite ostendit. Atque in Aeneide hoc legitur (III 401):

hic illa ducis Meliboei
parva Philoctetae subnixa Petelia muro.

Varronis vestigia hic quoque Vergilium pressisse videmus.

De oppido Macalla a Philocteta condito et de fabula cum hoc nomine coniuncta (ἀπὸ τοῦ μαλακισθῆναι ἐν αὐτῇ Φιλοκτήτην) vide Steph. Byz. s. v. *Μάκαλλα.* Schol. Thuc. I 12. Martial. II 84 etc. Lycophr. 943. Holzinger ad Lyc. Al. 927. Beloch, Griech. Gesch. I 89. 226. Klausen, Aeneas I 462 ss., cf. 465 de Philocteta a Sybaritanis culto. Niebuhr, Röm. Gesch. I p. 160 ss. F. Lenormant l. c. I 367 ss.; cf. 376 ss.

Geffcken l. c. 190 hanc fabulam a Doriensibus Oetaeis in Italiam translatam esse conicit.

9. Ilva.

Ilva insula, quae a Vergilio praedicatur:

insula inexhaustis Chalybum generosa metallis,

in Aeneide cum Populonia urbe vicina coniuncta est, unde Abas rex Aeneae auxilio venit (Aen. X 170 ss.).

Metallorum Ilvae *inexhaustorum* mentionem fecit Timaeus, qui de ferro ibi effosso locutus haec adicit: ᾧ νῦν ἔτι χρῶνται Τυρρηνοὶ οἱ τὸ καλούμενον Ποπλώνιον οἰκοῦντες (Geffcken 149, 26. [Arist.] mir. ausc. 93). Sed cum constet Varronem quoque de iis egisse, hinc poetam hausisse praestat opinari; Varro enim dixit (Serv.[1]) ad Aen. X 174) *nasci . . . quidem illic ferrum, sed in structuram non posse cogi nisi transvectum in Populoniam Tusciae civitatem.* Itaque cum Varro auctor sit tales rationes inter Populoniam et Ilvam fuisse, huius auctoritatem Vergilium secutum, non nova commentum esse putabimus. De Chalybis cf. Apoll. Rhod. Arg. II 375.

---

[1]) Samter l. c. 64 ea, de quibus Servius l. c. Plinium auctorem laudat, frustra apud hunc (XXXIV 142) quaeri monet.

Fortasse etiam ea, quae de Apolline poeta dicit (cuius signo navis regis Populoniae distincta est) historicorum testimoniis de Apolline ibi quondam culto nituntur, quem Spinae Agyllaeque incolas antiquis temporibus summopere veneratos esse sciamus. De Agylla vide Strab. V 224. 220.

De Abante illo nihil aliunde notum est; alius Abas commemoratur in Aen. X 427. I 121. III 286. Cum praeterea nulla quae inter hunc et Graecum illum heroem intercedat ratio inveniri possit, hic nomen aliquod Etruscorum (ut *Bassa* sim.) in Graecum commutatum esse suspicari licet. Fortasse autem Abas ille cum fabula de Ulixe hic versato coniunctus fuit, cuius obscurum vestigium apud Serv. ampl. ad X 173 invenitur hoc: *quidam Ilvam Ithacen dictam volunt.* Atque harum fabularum auctorem fuisse Varronem iam supra cognovimus.

10. Origines Ligusticae.

Cum in narratione Vergiliana Aen. X 185 ss. nonnulli loci dubii vel obscuri sint, de quorum lectione disputare hic non e re est, ipsos versus e Ribbeckii editione maiore altera (1895) ascribemus:

Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello,
transierim, Cunare, et paucis comitate Cupavo,
cuius olorinae surgunt de vertice pinnae,
crimen, Amor, vestrum formaeque insigne paternae.
namque ferunt luctu Cycnum Phaethontis amati
populeas inter frondes umbramque sororum
dum canit et maestum musa solatur amorem
canentem molli pluma duxisse senectam,
linquentem terras et sidera voce sequentem.
filius aequalis comitatus classe catervas
ingentem remis Centaurum promovet etc.

Ribbeck v. 186 e codicum corruptelis multifariis nomen Cunare restituit usus Serv. ampl. testimonio non ita inepto *Cunare quidam duci nomen datum tradunt a Cunaro monte, qui in Piceno est*; sed unde nomen Cupavo? De quibus cum nihil praeter patriam, nomina, arma hic comperiamus, cumque nomina et a Latina et a Graeca lingua abhorrere videantur,

iudicabimus voces barbaricas (Ligurum sc.) Vergilio ab auctore aliquo de Liguria scribente esse suppeditatas. Cum Cato de originibus Ligusticis quaesiverit (Serv. Aen. XI 715. Cato or. II 1 Jord. p. 9. fr. 31 Peter: *Cato originum cum de Liguribus loqueretur: Sed ipsi unde oriundi sunt, exacta memoria. inliterati mendacesque sunt et vera minus meminere*; Serv. XI 700: *Cato in secundo originum libro*), Varronem id omisisse incredibile est, qui procul dubio Cunarum vel Cunerum promunturium (Plin. nat. hist. III 111) commemoravit.

Haec obscura, cetera paulo dilucidiora. Fabula Phaethontea saepissime poetas tragicos usos esse e Polybii illo cognoscimus, quo ait (commemorato Phaethontis casu) mittere se velle *καὶ πᾶσαν δὴ τὴν τραγικὴν καὶ ταύτῃ προσεοικυῖαν ὕλην* (II 16, 13 s.). Timaeum quoque describentem Italiae regiones ad Padum sitas fabulam de Phaethonte ibi fulmine icto rettulisse, licet alio loco (apud Diod. V 23. Geffcken p. 161) fabulosa illa geographicis rationibus refutaverit, apparet ex [Arist.] mir. ausc. 81 (Geffcken 132. 91), ubi de insulis Electridibus et de lacu illic sito locutus haec adicit: *μυθεύουσι δὲ καὶ οἱ ἐγχώριοι Φαέθοντα κεραυνωθέντα πεσεῖν εἰς ταύτην τὴν λίμνην.* Cum haec antecedant: *ὀσμὴ δ' ἀπ' αὐτῆς βαρεῖα καὶ χαλεπὴ ἀποπνεῖ, καὶ οὔτε ζῷον οὐδὲν πίνει ἐξ αὐτῆς οὔτε ὄρνεον ὑπερίπταται, ἀλλὰ πίπτει καὶ ἀποθνήσκει*, Varronem hunc Timaei locum non transisse pro explorato habendum est. Etenim apud Serv. Aen. VII 563 (Mirsch ant. rer. hum. XI 6; Samter l. c. 69), ubi agitur de aquis quibusdam sulphureis, quae dicuntur *ideo graviores, quia* (locus ille) *ambitur silvis; ideo autem ibi aditus esse dicitur inferorum, quod gravis odor iuxta accedentes necat*, legimus *Varronem enumerare, quot loca in Italia sint huius modi* (Samter p. 70).

A Timaeo igitur ad Varronem Vergilii auctorem deducimur, quod eo comprobatur, quod Ovidium cum Vergilio consentire videmus atque ita, ut denuo ab Ovidio Vergilii fontem inspectum esse cognoscamus; imprimis huc pertinent met. II 367 ss.:

Adfuit huic monstro proles Stheneleia Cycnus,
qui tibi materno quamvis a sanguine iunctus
mente tamen Phaethon propior fuit.

Cf. 372 s. et Hygin. fab. 154. Preller, Mus. Rhen. IV 402 s. Welcker, Aeschyl. Tril. 569 not. 883.

Cur fabula de Cycno in has regiones transmigraret, gravissima causa Ligurum nomen videtur fuisse, cuius originem Plato quoque cum Graeca voce *λιγύς* sic coniungat (Phaedr. 237 A): *ὦ Μοῦσαι, εἴτε δι' ᾠδῆς εἶδος λιγεῖαι, εἴτε διὰ γένος μουσικὸν τὸ Λιγύων ταύτην ἔσχετ' ἐπωνυμίαν.*

De oloribus in Padi fluentis versantibus cf. Serv. ad XI 457: *Padus . . . habet . . . fluenta plurima, e quibus est Padusa, quae quibusdam locis facit paludem, quae plena est cycnorum*: ibidem secundum Timaeum Phaethon fulmine ictus est et sorores fratrem lugentes versabantur. Fabulae de Cycno in Liguriam translatae testis est Paus. I 30, 3: *ἔστι δὲ κύκνῳ τῷ ὄρνιθι μουσικῆς δόξα, ὅτι Λιγύων τῶν Ἠριδανοῦ πέραν ὑπὲρ γῆς τῆς Κελτικῆς Κύκνον ἄνδρα μουσικὸν γενέσθαι βασιλέα φασί, τελευτήσαντα δὲ Ἀπόλλωνος γνώμῃ μεταβαλεῖν λέγουσιν αὐτὸν εἰς τὸν ὄρνιθα* (Wilamowitz Eur. Her. ed. alt. p. 31: „Kyknos der König der Ligurer, der um Phaethon klagte, ist der Singschwan in seiner Heimat." Nissen, Italische Landeskunde I 469).

Atque hanc fabulam Italicam[1]) a Varrone non omissam esse propterea quoque censebimus, quod Cycnus (Phaethontis, ut videtur, mortem immodice lugens) ab eodem ludibrio habitus est. Exstant enim fragmenta saturae cuiusdam Menippeae Varronis, cui inscriptum erat „C y c n u s *περὶ ταφῆς*" (p. 170 Buech.). Cupavo sine dubio a Vergilio primo Cycni filius dictus est, qui hanc cognationem confinxit, ut fabulam illam celeberrimam carmini suo insereret, quam multi iam ante eum poetae tractaverant.

De Liguribus agunt Cuno Mus. Rhen. XXVIII 193. Helbig, Italiker in der Poebene 30 ss. Hitzig-Blümner ad Pausan. I p. 326.

---

[1]) Heliades Aeschyleae (fr. 73 Nauck) „in Hiberia, hoc est in Hispania" fratrem mortuum lugent; cf. G. Knaack, Quaestiones Phaethonteae 17 ss. Cycnus Ligusticus iam apud Hesiodum invenitur in fr. 220 Rzach (cuius pars extrema vix Hesiodea putanda est).

Vita.

Natus sum Ricardus Reinholdus Rudolfus Ritter a. d. V. Kal. Jan. anni s. s. LXXVII in vico prope Magdeburgum sito, cui nomen est Westeregeln, patre Ferdinando, matre Dorothea e gente Bethge, quam puerulo mihi ereptam esse doleo. Fidem profiteor euangelicam. Litterarum elementis a patre optimo institutus vere a. LXXXVIII discipulis paedagogii Beatae Virginis Magdeburgensis ascriptus sum, quod sub auspiciis Caroli Urbani praeceptoris humanissimi floret. Vere anni XCVI maturitatis testimonium adeptus Halas transmigravi et studiis antiquitatis, historiae, philosophiae, litterarum germanicarum me dedidi. Magistris usus sum viris illustrissimis Bechtel, Blass, Bremer, Burdach, Diehl, Dittenberger, Droysen, Fries, Haym, Husserl, Ihm, Kautzsch, Kirchhoff, Lindner, Maurenbrecher, J. Meier, Ed. Meyer, Riehl, Robert, Schenck, Sommerlad, Uphues, Wissowa. Ut proseminario germanico interessem, benigne permiserunt Burdach, J. Meier. Proseminarii et seminarii philologici, cui praesunt viri doctissimi Blass, Dittenberger, Wissowa per quinquies sex menses sodalis fui; ad exercitationes seminarii historici comiter me admiserunt viri ill. Droysen, Ed. Meyer, Lindner. Benevolentia virorum humanissimorum Haym et Riehl factum est, ut philosophicarum, Roberti, ut archaeologicarum exercitationum participi esse mihi liceret.

Quibus omnibus viris gratias ago quam maximas semperque habebo; praecipue vero colendus mihi est Georgius Wissowa, qui summa comitate studia mea semper adiuvit.

Theses.

I.

Solin. collect. rer. mem. 2, 7 scribendum est *Sueius* (libri: *Sextius* vel *Secius*).

II.

Schol. Veron. ad Aen. VII 607 (p. 98 Keil) lege: *Hunc ⟨ad forum transitorium Falerii⟩s captis transtulerunt Romani* (*Hunc ⟨deum Falisci⟩s* Keil).

III.

Brevitatis exempli exitium auct. ad Herennium IV 54, 68 sic fere restituendum est: *post imperator et postremo dictator populi Romani factus est consensu.*

IV.

Libros rhetoricos ad Herennium missos annis 83 et 81 a. Chr. n. conscriptos esse puto.

V.

Fabulae de Antenore et de Antenoridis a Servio ampl. ad Aen. I 242 prolatae „Volusium“ (Catull. carm. 95) auctorem fuisse suspicor.